

BULLLETIN

KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2019 3

JAARGANG 118, 2019, NUMMER 3

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
 OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
 ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE Dr. Marie-Thérèse van Thoor
 (Technische Universiteit Delft)

REDACTIE

Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
 Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)
 Drs. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)
 Dr.ing. Steffen Nijhuis (Technische Universiteit Delft)
 Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)
 Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)
 Dr. Kees Somer (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
 Prof. dr. Gabri van Tussenbroek (Monumenten en Archeologie Amsterdam/Universiteit van Amsterdam)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)
 Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor auteursinstructies zie: www.knob.nl/bulletin
 Voorstellen voor kopij graag als synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij:
 Bulletin KNOB
 t.a.v. Dr. Marie-Thérèse van Thoor, hoofdredacteur
info@knob.nl, T 015 278 15 35

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
 € 65,00; t/m 28 jaar: € 30,00; instellingen en organisaties: € 150,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

BUREAU KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. K. Louwes (voorzitter), Drs. H.P. Jansen (vice-voorzitter), Dr. J. Westerman (secretaris), Drs. P.J.A. Baars (lid), S. Brummel MA (lid), Prof. dr. B.J.F. Colenbrander (lid) Dr. ir. F.D. van der Hoeven (lid), S. van Venetien (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD

1 MARIE-THÉRÈSE VAN THOOR

Editorial

2 ROEL GRIFFIOEN

Van Bouw en Techniek naar de 8 en Opbouw.
 De twee tijdschriften van ondernemer
 J. van Creveld

17 PAUL REM

Het tiengebodenbord in de Grote Kerk van Leerdam, een koninklijk kerksieraad

27 RONALD STENVERT

Het bouwblok in de oude stad. Een methodische verkenning

PUBLICATIES

51 Jannes A. de Haan, *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916*

(recensie Wilfred van Leeuwen)

53 Rob Grubben, Taco Hermans (red.), *'Zij waren van groote en zware steenen'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Nederland*

(recensie Jos Stöver)

55 Lode De Clercq en Steven Van den Borne, *Mercantile Marine Engineering and Graving Docks Company*

(recensie Ronald Stenvert)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Tekening van de kadastrale kaart van Zutphen, zie pagina 41.

Achterzijde: Omslag van het eerste nummer van *de 8 en Opbouw* (hier nog *de 8 Opbouw* geheten), zie pagina 12.

© 2019 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

HET BULLETIN KNOB IN/EN HET ENGELS

In het juninummer van de vorige jaargang (2018) schreef ik op deze plek met trots over de belangrijke fases die het *Bulletin* in de afgelopen jaren heeft door- gemaakt. We hebben onze kwaliteit, identiteit en reputatie behouden, en zijn tegelijkertijd meegegaan met noodzakelijke modernisering en ontwikkelin- gen. Daardoor wordt het *Bulletin KNOB* nu erkend als een ‘A Plus Academic Journal’. Zoals u uit de taal van deze laatste woorden al kunt opmerken, ontbrak er tot nu toe nog één stap op deze academische route. Deze laatste stap is nu gezet: vanaf september 2019 worden artikelen uit het Bulletin ook in het Engels gepubliceerd, *online* in *open access*. Publicatie in het Engels geeft het *Bulletin* internationaal meer bekendheid en sluit aan bij de internationale wetenschap- pelijke standaard.

Zoals ik vorig jaar al aankondigde hebben we in 2018 een begin gemaakt met deze extra publicatiemogelijkheid. Als voorbeeld heeft de redactie een aantal artikelen uit voorgaande jaargangen geselecteerd; deze zijn representatief voor de inhoud van het *Bulletin* en hebben een internationale reikwijdte. Vanaf september 2019 zijn deze artikelen via onze website bulletin.knob.nl in het Engels beschikbaar. In vervolg hierop wordt aan alle auteurs die vanaf 2019 in het *Bulletin* publiceren de mogelijkheid geboden hun artikel ook in het Engels aan te bieden voor publicatie online.

Het *Bulletin* blijft gewoon verschijnen in het Nederlands, in het vertrouwde papieren blad en via de website. De Engelse vertalingen worden gekoppeld aan de Nederlandse publicatie van de betreffende artikelen (in jaargang en nummer) en verschijnen zo snel mogelijk hierna online.

De KNOB geeft het *Bulletin KNOB* sinds 1899 uit. In binnen- en buitenland geniet het tijdschrift al meer dan honderd jaar aanzien in het veld van ruimtelijk erfgoed. De redactie blijft dan ook uitzien naar kopij ter verrijking en verdieping van de kennis op de brede terreinen van architectuur- en bouwgeschiedenis, stedenbouwgeschiedenis, cultuurlandschap en monumenten, in verleden en heden, maar ook met een blik op de toekomst. De Engelse vertaling kan hiervoor een extra stimulans bieden.

Marie-Thérèse van Thoor
hoofdredacteur

VAN BOUW EN TECHNIEK NAAR DE 8 EN OPBOUW

DE TWEE TIJDSCHRIFTEN
VAN ONDERNEMER
J. VAN CREVELD

ROEL GRIFFIOEN

Dat het tijdschrift *de 8 en Opbouw* (1932-1943) een voorganger had, is bekend: het is de reden dat het in 1932 direct met de derde jaargang aanving en dat tot diep in de jaargang van 1934 het omslag ervan de wonderlijke mededeling 'opgenomen in Bouw en Techniek' bevatte. Maar wat deze voorganger, *Bouw en Techniek* (1930-1931), precies voor tijdschrift was, is moeilijk te reconstrueren. Hier is sprake van een 'gat in het archief', om een typering van tijdschriftwetenschappers Robert Scholes en Sean Latham te lenen.¹ *Bouw en Techniek* blijkt niet te zijn verzameld en ontbreekt in de collecties van universiteitsbibliotheken en gespecialiseerde instellingen. Alleen het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam beschikt over drie losse nummers: het eerste en het zevende nummer van de eerste jaargang en het tweede nummer van de tweede jaargang.² Wel zijn er verwijzingen naar de inhoud van het tijdschrift in andere organen (met name het *Algemeen Handelsblad*) en herbergt het Merkelbach-archief in Het Nieuwe Instituut een brief-

wisseling tussen de uitgever en de redactie van *de 8 en Opbouw* die inzicht biedt in de transitie van *Bouw en Techniek* naar *de 8 en Opbouw*.³ Op basis van de drie bewaarde exemplaren van *Bouw en Techniek* en het overige schaarse en gefragmenteerde bronnenmateriaal wordt in dit artikel een beeld geschetst van deze voorloper van *de 8 en Opbouw* en van de relatie tussen de twee tijdschriften. Door de aandacht te richten op de uitgeefgeschiedenis, valt op hoe in beide bladen – weliswaar op verschillende manieren – een balans werd gezocht tussen redactionele inhoud en commerciële belangen.

VAN CREVELD EN BOUW EN TECHNIEK

De meest voor de hand liggende gemene deler van beide bladen is de uitgever, Jacques van Creveld. Deze riep in 1930 *Bouw en Techniek* in het leven en liet dit tijdschrift twee jaar later overgaan in *de 8 en Opbouw*. Van dat blad bleef hij uitgever en eigenaar tot hij het in juni 1935 overdroeg aan uitgeverij Van Holkema & Waren-

INHOUD VAN DIT NUMMER:	Hier begint de inhoud van dit nummer		Pag. 13
Lijst van alle leveringen		Pag. 18	
Bouwwerke		Pag. 27	
De Nederlandse Industrie		Pag. 31	
Enz. over Calais		Pag. 41	

BOUW EN TECHNIEK

ORGAAN VOOR ARCHITECTEN, INGENIEURS, AANNEMERS, MACHINE- EN METAALWAREN-FABRIKANTEN, RIJKS- EN GEMEENTEDIENSTEN, SCHEEPSWERVEN, HANDELAREN IN BOUWARTIKELEN, IJZERWAREN, MACHINERIEËN, ENZ.
BUREAUX: TITIAANSTRAAT 20 — AMSTERDAM

J. B. ROESTVRIJE KRUKKEN

onbreekbaar, roestvrij, het goedkoopst en in kwaliteit het beste.
Gebruik daarom niet anders dan

J. B. ROESTVRIJE KRUKKEN

SEDERT MEER DAN 50 JAAR OP DE HOLLANDSCHE MARKT ERKEND ALS HET BESTE IN KWALITEIT

CATALOGUS OP AANVRAAG PROMPTE LEVERING

Ged. Handelsmerk

AGENTSCHAP VOOR NEDERLAND:
HANDELSVEREENIGING VAN CREVELD GELDERSCHENKADE 86 A-DAM C.
FABRIKANT: **F. DOWLER & SONS**
Walsley Street ASTON, BIRMINGHAM ENGLAND, Calais "Dender, Birmingham"

BOUW EN TECHNIEK

ORGAAN VOOR ARCHITECTEN, INGENIEURS, AANNEMERS, MACHINE- EN METAALWAREN-FABRIKANTEN, RIJKS- EN GEMEENTEDIENSTEN, SCHEEPSWERVEN, HANDELAREN IN BOUWARTIKELEN, IJZERWAREN, MACHINERIEËN, ENZ.
BUREAUX: GELDERSCHENKADE 86 — AMSTERDAM C.

SPIROS
COMPRESSORS

OUDEST EUROPEESCH FABRIKAAT

Stationaire en Transportabele Oroepen
Ingenieursbureau
SNITSLER & Co.
PLETTERIJSTRAAT 93, DEN HAAG

DRAGA

HOLLANDSCHE KABELFABRIEK
AMSTERDAM

N.V. Nederlandsche Huistelefoon Maatschappij 's-Gravenhage

Bijkantoren en Toonkamers: Amsterdam - Rotterdam - Arnhem - Tilburg - Groningen
Storingsbureaux: Almelo - Leeuwarden - Utrecht - Haarlem

Telefoon-, Electriche Klokken-, Personenroep-, Tijdsignaal-, Tijdcontrole-, Nachtwakerscontrole-, Beveiligingsinstallaties enz. IN HUUR, ZONDER Aanlegkosten, ZONDER kosten voor onderhoud en vernieuwingen.

dorf. Van Creveld was een Amsterdamse ondernemer die met zijn zaak, Handelsvereniging Van Creveld aan de Gelderse kade 86, in ijzer- en koperwaren handelde en huishoudelijke en bouwartikelen importeerde en verkocht. Enkele van die producten kennen we van advertenties die hij zelf in *Bouw en Techniek* en later in *de 8 en Opbouw* plaatste: deursloten van het merk Jowil, Tinol-soldeer pasta, Ideal-drukbellens, Bol-pluggen en drukknopen voor in kleding van het merk F. Dowler & Sons. In de gemeentelijke bevolkingsregistratie is op de gezinskaart van Van Creveld het beroep 'koopman' doorgestreept en staat in plaats daarvan 'uitgever' vermeld, maar zijn activiteit als uitgever lijkt beperkt te zijn gebleven tot *Bouw en Techniek* en *de 8 en Opbouw*.⁴ Dat wil niet zeggen dat hij met het vak onbekend was. Zijn vader, Abraham van Creveld Mzn., was oprichter en hoofdredacteur van het *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*, en als boekhandelaar, drukker en uitgever thuis in alle hoeken van de wereld van het drukwerk.⁵

Dat Van Creveld de uitgever was van *Bouw en Techniek* en daarna *de 8 en Opbouw* maken we op uit de correspondentie die hij voerde met de redactie van het laatstgenoemde tijdschrift; in de tijdschriften zelf wordt zijn naam niet vermeld. Onder de medewerkers van *Bouw en Techniek* vinden we wel een andere Van Creveld. Het betreft een broer van de uitgever, Isidore, een jurist van wie in 1917 bij L.J. Veen in Amsterdam het boekje *De overeenkomst tusschen bouwheer en architect* was verschenen en die daarna nog enkele malen over recht en architectuur had geschreven.⁶ De andere medewerkers die in het eerste nummer worden genoemd, zijn de architecten Th.H. ten Bosch en Jac.S. Baars, de ingenieurs J.J. Poutsma en F.C. van Lier, de notaris Arn. v.d. Bergh, W. Koster Dzn. en A.E. d'Ailly, schrijver van populair-historische werken over Amsterdam. In een later stadium werd hieraan de

▲ Omslagen *Bouw en Techniek* 1 (1930) 1, 7 en *Bouw en Techniek* 2 (1931) 2 (IISG)

naam J.F. van Oss toegevoegd. Architect Baars was net als Van Creveld actief lid van de Joodse gemeenschap in Amsterdam en leverde in 1925 een bijdrage aan de jubileumuitgave van het *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*, het tijdschrift van Abraham van Creveld Mzn.⁷ Ook zijn collega-architect Ten Bosch was via zijn zakenpartner, de Joodse interieurarchitect Henri Le Grand, waarschijnlijk bekend in dit milieu.⁸

Zoals blijkt uit de gevarieerde lijst van medewerkers was *Bouw en Techniek* geen tijdschrift dat exclusief was bedoeld voor architecten. Het blad wilde een brede groep bouwprofessionals aanspreken, zoals – we citeren de ondertitel – ‘Architecten, Ingenieurs, Aannemers, Machine- en Metaalwarenfabrikanten, Rijks- en Gemeentediensten, Scheepswerven, Handelaren in Bouwartikelen, IJzerwaren, Machinerieën, enz.’. In het introductieartikel werd gesteld dat het ‘elck wat wils’ wilde geven aan ‘iedereen die ook maar in enig verband staat tot het bouwvak of tot het zoo uitgebreide terrein der techniek’.⁹ Het tijdschrift vatte het begrip ‘bouwen’ ruim op en rekende daartoe ook ‘de uitvoering van een technisch werk zoals de bouw van een huis, een spoorbrug, een spoorwagen, vliegtuigen, een automobiel, de aanleg van wegen, kanalen e.d.’.¹⁰

Op basis van de drie raadpleegbare nummers en de verwijzingen naar het blad in kranten en andere tijdschriften kunnen we vaststellen dat in *Bouw en Techniek* een grote verscheidenheid aan onderwerpen aan bod kwam, waarbij de nadruk lag op de praktische kant van het bouwbedrijf. Het blad besprak nieuwe bouwmaterialen, zoals houtbeton, gekleurd cement, poreus beton, vulmiddelen en nitrocellulose lakken, en publiceerde artikelen over de opkomst van betonwagens in de Angelsaksische wereld, de elektrificatie van het huishouden, gevelverlichting, de kosten van olie stoken, schade aan huizen en gebouwen door verkeerstrillingen, et cetera. In vergelijking met deze onderwerpen kwam architectuur er bekaaid vanaf. In regelmatige samenvattingen van *Bouw en Techniek*-nummers in het *Algemeen Handelsblad*, een krant waarin Van Creveld geregeld voor zijn tijdschrift adverteerde en dat *Bouw en Techniek* misschien daarom op de radar had staan, wordt gewag gemaakt van besprekingen van nieuwbouw van de Electriciteitsmaatschappij Electrostoom en de Jaarbeurs in Utrecht en van de projecten van de dienst Gemeentewerken in Den Haag (geschreven door de directeur).¹¹ Uit de summier beschrijvingen valt niet op te maken of de nadruk lag op het architectonische ontwerp of op bouwtechnische aspecten. In nummer zeven van de tweede jaargang staan weliswaar twee artikelen over het nieuwe Bijenkorf-gebouw in Rotterdam, maar in geen van de twee komt het ontwerp ter sprake; de naam van architect Willem Dudok valt niet eens. Eén artikel richt zich op de elektrische installatie in het warenhuis, het andere op de bij de bouw betrokken aannemers.¹²

Van de drie overgeleverde nummers van *Bouw en Techniek* bevat alleen het eerste nummer van de eerste jaargang enkele artikelen waarin een architectuuroordeel is geformuleerd. Het eerste draagt de titel ‘Moderne bouwkunst of Mode bouwkunst’; een valse tegenstelling, die door architect Baars in het stuk werd uitgewerkt.¹³ Moderne – lees: goede – bouwkunst was in zijn ogen de architectuur van vakgenoten die werkten in de traditie van de vroegtwintigste-eeuwse ‘vernieuwers’, terwijl ‘mode bouwkunst’ de architectuur was van vakgenoten die het rationalisme van die vernieuwers te letterlijk namen en tot in het extreme doorvoerden. Voor de goede verstaander was dit een sneer naar de Nieuwe Bouwers, die de erfenis van Berlage verkwanselden. Men was bezig, stelde Baars, ‘in de jongste uitingen van bouwkunst, de ernst der Bouwkunst, ons heilig erfdeel van eeuwen, te camoufleren’, paradoxaal genoeg door juist die bouwkunst te strippen tot ‘een gegoten raamwerkbouw (...) met een hangsel van glas, ijzer en staal ofwel ook steen’.¹⁴ Het tweede artikel is ondertekend met ‘B.’ en is dus waarschijnlijk ook door Baars geschreven.¹⁵ Hierin sprak de auteur zich uit tegen het platte dak, dat volgens hem weliswaar enkele verdiensten had (het was goedkoop en meer ruimte-efficiënt dan het schuine dak), maar zelden tot een bevredigend architectonisch resultaat leidde.¹⁶ Ook dit was een weinig verholde kritiek op het Nieuwe Bouwen.

Het aandeel van door de medewerkers geschreven redactionele bijdragen lijkt beperkt te zijn geweest. Naast nieuwsberichten en aangeleverde informatie over aanbestedingen, bevat het blad vertaalde samenvattingen van artikelen uit Duitse, Britse en Amerikaanse vaktijdschriften. Dit was niet ongebruikelijk bij commerciële vaktijdschriften, die in uitzonderlijke gevallen zelfs grotendeels bestonden uit vertalingen, samenvattingen en overzichten van onderwerpen die in buitenlandse bladen aan bod kwamen. Een voorbeeld hiervan is het in Antwerpen uitgegeven blad *De Bouwgids*.¹⁷ Op dergelijk tweedehands materiaal werd niet per se neergekeken: vertaalde artikelen en samenvattingen werden belangrijk geacht voor de circulatie van vakkennis. In een advertentie voor *Bouw en Techniek* die Van Creveld in september 1931 in het *Algemeen Handelsblad* plaatste, werd de rubriek ‘Uit onze portefeuille’ in het blad aangeprezen als ‘een zorgvuldig Overzicht, van wat er op het gebied van bouw en techniek in een groot aantal buitenlandsche vakbladen aan belangwekkends voorkomt’.¹⁸ Dit verschaftte de lezer ‘de mogelijkheid, in korten tijd op de hoogte te zijn van de meest belangrijke inhoud van Uw vakliteratuur. Dit is een besparing aan tijd en dus aan geld!’¹⁹

Een ander deel van de artikelen bestaat uit in functie geschreven bijdragen van prominenten en officials over evenementen waarbij zij betrokken waren. Zo bevatte het maartnummer van 1930 een artikel over de

DE NEDERLANDSCHE JAARBEURS.

De Najaars-Beurs te Utrecht.

9—18 September.

„Met stilstaan is nog nooit iets bereikt. De tijd en de menschheid schrijden steeds voort, stilstand is teruggang.” Zoo ongeveer zegt het ijverige jaarbeurs-bestuur in een harer propaganda-geschriftjes en inderdaad, het is zoo. Meer dan ooit is het voor den zakenman nu de tijd, om met verdubbelde energie en verdubbelde waakzaamheid zijn zaken voor teruggang te behoeden. „Let op Uw saeck”, zeiden reeds onze voorvaderen en zeker moet dit het geval zijn in tijden waarin depressie weder het hoofd opsteekt. 9 September opent het jaarbeurs-gebouw weder hare deuren voor de bezoekers van de 23e Nederl. Jaarbeurs. Nauwkeurig overwegen van den Inkoop is meer dan ooit geraden en daarbij kan de Jaarbeurs tot grooten steun, tot groot voordeel zijn. Bekend mag worden verondersteld wat de beurs brengt en beoogt. Immers, zouden er nog veel Nederlandsche zakenmensen zijn, die nimmer de jaarbeurs bezochten? De toenemende bezoek-cijfers wijzen uit, dat steeds meer zakenmensen hun voordeel zien in een geregeld bezoeken der voor- en najaarsbeurzen.

Zoo als bekend, neemt de groep BOUWMATERIALEN alleen aan de voorjaars-beurzen deel. De eerste verdieping van de beide gebouwen is ingenomen door de groep Metaal-industrie, Electro-techniek, en Metaalwaren terwijl de groep Radio door het geheele gebouw verspreid is, Meubelen en aanverwante vakken vindt men op de geheele 5e verdieping van de twee gebouwen, en op een groot deel der 4e verdieping.

Begane gronds treft men een voortzetting aan van de groepen Electrotechniek, Radio, Metaalwaren en Verlichtings-artikelen. Deze najaarsbeurs zal ook de aandacht trekken door belangrijke inzendingen op Auto-gebied. De Nederl. Spoorwegen verleenen wederom de gebruikelijke reductie van 50%, op den prijs van het terugreis-biljet. Men verzuime

De toegang tot de jaarbeurs.

niet, bij het koopen van een spoorkaartje naar Utrecht de hou van het toegangs-bewijs aan het station van vertrek te laten afstempelen. Zondag 14 September is de jaarbeurs gesloten. Vraagt uw toegangs-biljet tijdig aan, het wordt den aanvrager toegezonden als postkwitantie, zoodat de betaling geschiedt bij aanbidding van het toegangs-bewijs.

JAARBEURS

INTERNATIONAAL

UTRECHT

9 t/m 18 SEPTEMBER 1930

HET GEREGELD BEZOEKEN DER NEDERLANDSCHE JAARBEURZEN IS EEN ONAFWIJSBARE EISCH VOOR IEDEREN ZAKENMAN, DIE VOLKOMEN OP DE HOOGTE VAN ZIJN VAK EN ZIJN TIJD WIL BLIJVEN

Het Vredenburg tijdens de Jaarbeurs.

4. Koppeling van redactionele inhoud en advertentiebeleid: artikel in *Bouw en Techniek* 1 (1930) 7, 63 (IISG)

22e Jaarbeurs in Utrecht dat was geschreven door de secretaris-generaal van de Vereeniging tot het Houden van Jaarbeurzen in Nederland.²⁰ In het juni-nummer werden naar aanleiding van de elektriciteitstentoonstelling 'Zevenmijls' in Enschede bijdragen opgenomen van onder anderen de burgemeester en de wethouder Bedrijven van Enschede.²¹ En in het voorjaar van 1931 gaf een bouwmaterialententoonstelling in Maastricht aanleiding tot artikelen van de Commissaris der Koningin, de burgemeester van Maastricht, de secretaris van de genoemde tentoonstelling en van –

wederom – de secretaris-generaal van de Nederlandse Vereeniging tot het Houden van Jaarbeurzen in Nederland.²² Mijn vermoeden is dat deze teksten om promotionele redenen ter beschikking zijn gesteld aan *Bouw en Techniek*.

ADVERTENTIES IN BOUW EN TECHNIEK

Advertenties vormen een belangrijk bestanddeel van *Bouw en Techniek*, en bovendien een groeiend bestanddeel ten opzichte van de redactionele inhoud. De adverteerders in *Bouw en Techniek* waren voornamelijk

ELECTROTECHNIEK.

Beschrijving van de elektrische installatie van het nieuwe magazijn „De Bijenkorf” te Rotterdam.

Rotterdam is de derde stad waar de N.V. Magazijn „De Bijenkorf” een groot Warenhuis gaat openen.

Zoals wij nog onlangs op de „Zevenmijs”-tentoonstelling te Enschede hebben kunnen constateeren, is de electriciteit in elk bedrijf één der belangrijkste factoren, om niet te spreken van den „belangrijksten”, reden waarom wij juist de elektrische installatie willen beschrijven.

De elektrische installatie van dit warenhuis, welke, evenals de beide bestaande warenhuizen te Amsterdam en Den Haag, wordt uitgevoerd door de N.V. Groeneveld, Van der Poll & Co.'s Electrotechnische Fabriek te Amsterdam, omvat niet alleen een groote lichtinstallatie, doch ook een belangrijken kracht- en verwarmingsaanleg.

Aansluiting en verdeling van den aanleg. De installatie is aangesloten aan het Gemeentelijk Electriciteitsnet te Rotterdam.

Hiervoor is in de kelderverdieping van dit gebouw een ruim transformatorstation gebouwd, waar de H.S.aansluiting op een normale draaistroomspanning van 3×225 Volt wordt gereduceerd.

Behalve deze aansluiting aan het draaistroomnet, wordt ook nog een afzonderlijke aansluiting gegeven aan het Gemeentelijk gelijkstroomnet 2×225 Volt speciaal voor de omschakelbare verlichting. Onmiddellijk aan de transformatorruimte grenst de laagspanningsruimte, alwaar de hoofdverdeling voor de geheele installatie zich bevindt, voor een totale geïnstalleerde waarde van ca. 1500 kw.

Direct bij het binnenkomen in de laagspanningsruimte wordt de voeding van het Gem. Electriciteitsbedrijf gesplitst in afzonderlijke aansluitingen voor verlichting, kracht en verwarming, en de aansluiting voor verlichting wordt hier weer onderverdeeld voor resp. Etalage-, Effect-, Algemeene Verlichting met stopcontacten en Omschakelbare Algemeene Verlichting.

Voor deze laatste verlichting, welke als noodverlichting dienst doet, zijn vier afzonderlijke groepen met vier nulspanningsomschakelaars, welke bij eventueel wegvallen der draaistroomspanning deze verlichting automatisch van het draaistroomnet op de aansluiting van het gelijkstroomnet schakelen. Vanuit deze laagspanningsruimte worden de voedingskabels gelegd naar de verdeelborden, welke op verschillende plaatsen in het gebouw zijn aangebracht.

Tevens is het interessant te vermelden, dat het aantal van deze uitgaande groepen kabels bedraagt: voor verwarming 5 stuks, voor kracht 14 stuks, voor Omschakelbare Algemeene Verlichting 4 stuks, voor Algemeene Verlichting en stopcontacten 14 stuks, voor Effectverlichting 5 stuks en voor Etalageverlichting 8 stuks, dus totaal 50 stuks.

Lichtinstallatie: Zoals reeds gezegd, wordt de geheele lichtinstallatie onderscheiden in:

1. **Algemeene Verlichting met stopcontacten:** d.i. achtereenvolgens de verlichting van de verschillende verkooppunten, de kantoren, dienstlokalen enz. Dit omvat totaal een ca. 5325 lampen, varieerend van 40—200 Watt en ca. 950 stopcontacten met een geïnstalleerd verbruik van ca. 410 K.W.

2. **Omschakelbare Algemeene Verlichting:** d.i. dat gedeelte van de Algemeene Verlichting, dat bij storingen in den draaistroomtoevoer automatisch omschakeld wordt op de gelijkstroomaansluiting, welke over het geheele gebouw is verdeeld, omvattende een ca. 680 lampen van 40—200 Watt en 22 stopcontacten met een verbruik van ca. 95 K.W.

3. **Effectverlichting:** Hieronder valt de verlichting van de lampenafdeeling, vlag en toren, 3 lichtbakken, gevelbanden, balkon en reclameverlichting en verder 6 projectieapparaten in de verkoophal, tezamen met een geïnstalleerd verbruik van 60 K.W.

4. **Etalages:** Er komen in totaal 53 stuks etalages, waarvan 4 groote, 32 normale en 17 kleine etalages.

Wat er noodig is voor een goede etalageverlichting, blijkt wel uit onderstaande opgave, waarbij ongeveer is aangegeven het aantal lampen, dat in deze etalages is geprojecteerd:

Kleine Etalages: 12 lampen à 200 Watt op 1 rij, 2 lampen à 200 Watt spotlights, 2 stopcontacten.

Normale Etalages: 6 lampen à 150 Watt, 12 lampen à 200 Watt, 6 lampen à 300 Watt, 39 lampen à 15 Watt, 2 lampen à 200 Watt spotlights, 4 stopcontacten.

Groote Etalages: 10 lampen à 150 Watt, 30 lampen à 200 Watt, 70 lampen à 15 Watt, 2 lampen à 200 Watt spotlights.

Het verbruik van de etalages bedraagt hoogstens 225 K.W.

Krachtinstallatie: Deze installatie omvat de aansluitingen voor alle motoren en toestellen, welke dienen voor algemeen en huishoudelijk gebruik, n.l.:

5 personenliften à 30 P.K., 4 goederenliften à 13 P.K., 1 goederenlift à $8\frac{1}{2}$ P.K., 4 roltrappen à $7\frac{1}{2}$ P.K., 1 roltrap à 10 P.K.

Voor ventilatiedoelinden 30 motoren met een gezamenlijk vermogen van 70 P.K., voor keuken en koelrichtingen 31 motoren met een gezamenlijk vermogen van 53 P.K., voor pompen 9 motoren totaal 144 P.K., spijzenliften 2 motoren totaal 3.5 P.K., schuifbekken 3 motoren totaal 6 P.K., toumiquets 3 motoren totaal 3 P.K., transportinrichtingen 4 motoren totaal 12 P.K., timmermanwerkplaats* 3 motoren totaal 6 P.K., diverse doeleinden nog 11 motoren totaal 29 P.K.

Totaal aan kracht geïnstalleerd 500 K.W.

Verwarming: De verwarmingsinstallatie is speciaal in de keukenafdeling uitgevoerd en omvat de volgende aansluitingen:

1 broodrooster à 10 K.W., 1 kooktoestel à 10 K.W., 5

5. Twee artikelen naar aanleiding van de bouw van een filiaal van de Bijenkorf in Rotterdam. Architect Willem Dudok komt niet ter sprake. Rechtsonder twee advertenties van firma's die bij de bouw waren betrokken en ook in de artikelen worden genoemd. *Bouw en Techniek* 1 (1930) 7, 66-67 (IISG)

afkomstig uit de omgeving Amsterdam. Het is aanneemelijk dat Van Creveld zelf voor de werving verantwoordelijk was en in dat geval zijn de advertenties een afspiegeling van zijn netwerk als handelaar. De advertenties zijn grotendeels samengebracht in katernen vóór en achter de redactionele pagina's. Dit was een gangbare praktijk, met als voordeel dat ze makkelijk te verwijderen waren voor het inbinden van een jaargang.²³ Ook het met advertenties bedrukte omslag kwam vaker voor, bijvoorbeeld bij *Bouwbedrijf*, *Centraalblad der Bouwbedrijven*, *R.K. Bouwblad* en *Bouwkundig Weekblad Architectura*. Meer bijzonder is dat

in *Bouw en Techniek* op de redactionele pagina's ook kleine advertenties te vinden zijn die in de regel gekoppeld zijn aan redactionele inhoud. Zo bevat het eerste nummer van de eerste jaargang een dubbele pagina met berichten gewijd aan 'Autotechniek' en 'Verkeer' met advertenties van autohandelaar J. Witmond, verkoper van de merken Peugeot ('De bekende Fransche Auto') en Durant ('De laaggeprijsde Populaire Amerik. Auto').²⁴ Een artikel getiteld 'Verwarming. Oliestookinrichtingen' gaat gepaard met een advertentie voor de Nitek-oliebrander.²⁵

In het zevende nummer van de eerste jaargang is de

DE AANNEMER EN ZIJN WERK.

De Bijenkorf te Rotterdam.

(Van onzen verslaggever.)

Einde 1930 zal het grootste warenpaleis in Nederland zijn poorten wagenwijd voor het kijk- en méér nog voor het kooplustige publiek openzetten. En dat warenhuis-paleis komt in Rotterdam juist daar, waar vroeger een modderpoel was: aan de Schiedamsche Singel.

De Rotterdamsche Bijenkorf is 20 M. langer dan die in Amsterdam en in Den Haag en is ook hooger.

Om de lezers van „*Bouw en Techniek*”, zij het dan ook een vluchtige, indruk te geven van hetgeen de Rotterdamsche Bijenkorf als *bouwwerk* beteekent, willen wij van het in aanbouw zijnde grootsche werk het een en ander mededeelen: momenteel loopen er tien bouwlijnen voor de te vervoeren materialen. Aan de Leuvehaven staat een groote kraan voor het lossen van grind en zand uit de schepen. En de bekwame bouwmeesters zullen straks door hun geniaal scheppingsvermogen een Warenhuis-Paleis hebben voltooid, dat als geheel een schitterend voorbeeld van moderne bouw zal zijn. Een bouw van strakke lijnen, met heldere kleuren en uitnemende schaduwwerking. Maar tevens zal het door zijn omvang een overweldigende indruk maken. Men oordeele slechts: 120 M. lang, 45 M. breed, 37 M. hoog, fundering — 6; bovenkant van den toren 66 +, ja eigenlijk nog meer als men de palen mederekent; in dat geval kan men gerust spreken van — 22. Er zitten 6000 palen onder. Benodigd is 15000 K.M.³ beton; 2000 ton betonijzer; 100.000 M.² bekisting; 30.000 M.² grond zijn verwijderd; 50.000 M.² pleisterwerk; 15.000 M.² tegels.

Het geheel heeft een vloeroppervlakte van 32000 M.². Voor opslag der goederen wordt in den grond een hele verdieping als kelder, die uit den aard der zaak een enorme ruimte zal innemen, aangebracht.

Op de 1°, 2°, 3°, en 4° verdieping komen verkoop-afdeelingen (elk 4000 M.² groot); op de vijfde verdieping

warmkasten totaal 33 K.W. 1 oven à 37½ K.W. 1 suikerkooktoestel à 10 K.W. 4 fornuizen totaal 176.2 K.W. Totaal geïnstalleerd 276.7 K.W.

Verder wordt er nog een *opvoeding* uitgevoerd, welke dient om personen, welke gezocht worden erop attent te maken, dat zij de telefooncentrale moeten ophellen.

Uit het vorenomschrevene blijkt voldoende van welk een omvang een dergelijke installatie is. Te meer zal dit blijken, wanneer wij hierbij nog vermelden, dat er ca. 4 K.M. kabel wordt verlegd voor voeding der verdeelborden en ca. 38 K.M. buisleiding voor de verdeelborden!

Beschermde schakelmateriaal werd geleverd door de N. V. Hazemeijer-fabrieken van Electr. Apparaten in Hengelo (O.).

wordt het restaurant gebouwd, dat 2000 M.² groot wordt. Met tien liften en met een roltrap gaat men van den begane grond naar de vijf verdiepingen. (Deze trap heeft een capaciteit van 10 liften). Het beton wordt met twee moderne giet-installatie's in het werk gebracht. Deze beschikken over een werkingsveer van 45 M.

Er worden bovendien twee daktuinen met restaurant aangebracht een afzonderlijke daktuin voor het Bijenkorf-personeel, dat tusschen twee haakjes uit 1500 leden zal bestaan. In deze aparte-daktuin kan het personeel uitrusten en meteen genieten van het wonderlijke- en grootsche Rotterdam-Panorama. Met de bouwlijf, speciaal bestemd voor de snelle circulatie van het personeel van den aannemer, hebben wij in gezelschap van den uiterst-welwillenden ingenieur van den aannemer vanaf den begane grond een tocht naar de zesde verdieping van het in aanbouw zijnde Bijenkorf-paleis gemaakt. En... het einddoel dier tocht — het Panorama — was de reis méér dan waard.

Vermelden wij nog, dat het werk is aangenomen door de *Nederlandse Aannemingsmaatschappij v/h. Fa H. F. Boersma Den Haag*. Architecten zijn de heeren B. M. Dudok en B. J. Ouëndag, Ir. W. B. Ouëndag, D. Brouwer.

Met elektrische werk wordt geleverd door de *Firma Groeneveld, Van der Poll & Co* en de centrale verwarming door de *Firma N.V. Slothoorn & Zn.* in den Haag, de natuursteenwerken door de *N.V. Rotterdamsche Steenhouwerij* te Hillegersberg.

De **NATUURSTEENWERKEN**
van 't gebouw magazijn De Bijenkorf
te Rotterdam, zijn geleverd door
**N. V. ROTTERDAMSCH
STEENHOEWERIJ**
CEINTUURBAAN HILLEGERSBERG
Fabriek van marmorwerken Tel. 41078-43078

Naamlooze Vennootschap
Groeneveld, Van der Poll & Co.
Electrotechnische Fabriek
Hoofdkantoor AMSTERDAM, de Ruyterkade 41/43
Fabriek Papaverweg 26
Filiaal ROTTERDAM, Westzeedijk 15
WORMERVEER Javastraat 45-47
Complete Electrische Installatiën
Uitvoerders der Electr. Installatie in het Magazijn
„De Bijenkorf” te Rotterdam terwijl eveneens
uitgevoerd worden die te Amsterdam en Den Haag.

verbinding tussen redactionele en betaalde inhoud nog directer. Een redactionele aankondiging van de Najaarsbeurs in de Utrechtse Jaarbeurs is voorzien van een advertentie van diezelfde Jaarbeurs.²⁶ En in de eerder genoemde artikelen over het filiaal van de Bijenkorf in Rotterdam worden enkele aan de bouw meewerkende bedrijven bij naam genoemd.²⁷ Van twee daarvan, de N.V. Rotterdamsche Steenhouwerij en de elektrotechnische fabriek Groeneveld, Van der Poll & Co., is op dezelfde pagina een advertentie opgenomen. Ook in het eerste nummer van de tweede jaargang is sprake van een zichtbaar verband tussen de inhoud

van de artikelen en de advertenties, hoewel minder direct dan bij de Jaarbeurs en de Bijenkorf. Onder het artikel 'Iets over verven' prijkt een advertentie van een verffabrikant en onder het stuk 'Iets over Parketvloeren' een reclamebericht van een wasproduct voor vloeronderhoud.²⁸

Kruisbestuivingen van redactionele en commerciële content kwamen wel vaker voor in Nederlandse architectuur- en bouw tijdschriften rond 1930. Zo koppelde het *Vakblad voor de Bouwbedrijven* themakaternen over wegebouw en dakconstructies aan advertentiecampagnes van asfaltproducenten en dakpanfabri-

kanten.²⁹ Toch denk ik dat Van Creveld met *Bouw en Techniek* ook naar toenmalige maatstaven de grens opzocht van wat voor een vaktijdschrift betamelijk werd geacht. In 1931 bekritiseerde de redactie van het *R.K. Bouwblad* het (eveneens katholieke) vaktijdschrift *Technische Gids* omdat dit geen duidelijke lijn trok tussen advertenties en redactionele inhoud. Het noemde de *Technische Gids* een slecht gecamoufleerde ‘vulgaire advertentiefuik’ waarvan de redactionele inhoud ‘een doorlopende reclame is voor de adverteerders in dat blad’.³⁰ Volgens een telling van de redactie had de *Technische Gids* ‘kans gezien in zijn eerste 14 nummers ongeveer 40% van de adverteerders redactioneel te vermelden’. Zo maakte het, aldus het *R.K. Bouwblad*, van redactionele propaganda een systeem; ‘wordt de morele waarde van een blad in ons land niet meer afgemeten naar het vrije standpunt, dat de redactie tegenover adverteerders inneemt?’³¹

COMMERCIEËLE VAKTIJDSCHRIFTEN

Waar Van Crevelds *Bouw en Techniek* een eenmansonderneming was, hadden commerciële vaktijdschriften rond 1930 doorgaans een stevige institutionele of bedrijfsmatige inbedding. Het *Vakblad voor de Bouwbedrijven* werd bijvoorbeeld uitgegeven door uitgevermaatschappij C. Misset, dat gespecialiseerd was in vaktijdschriften en onder andere bladen voor de leer- en textielindustrie, landbouw en veeteelt uitgaf.³² Het *Centraalblad der Bouwbedrijven voor Nederland en Koloniën* werd uitgegeven door de Nederlandse Uitgevers-Maatschappij voorheen Van Mantgem & De Does, dat daarnaast het *Electrotechnisch en Werktuigkundig Weekblad* en talloze technische handboeken op de markt bracht.³³ Ook de handel en industrie waren actief in de tijdschriftenbranche. Het blad *Thuis*, ‘gewijd aan de inrichting der woning’, oogde als een publiekstijdschrift maar was in feite een reclameorgaan van meubelfabrikant en -verkoper H. Pander & Zonen en het tijdschrift *Klei* had zich van het officiële orgaan van de Bond van Baksteenfabrikanten en de Bond van Dakpannenfabrikanten ontwikkeld tot een meer algemeen ‘tijdschrift gewijd aan de belangen der klei-industrie’.

Interessant is het geval *Bouwbedrijf*. Ook dit blad was in handen van een in vaktijdschriften gespecialiseerd uitgeversbedrijf, Moorman’s Periodieke Pers, dat nog verschillende andere op de bouwvakken gerichte bladen in zijn portefeuille had (*Hout, Staal, Koeltechniek, Alles Electrisch, Electro-Techniek, Warmte-Techniek, Openbare Werken* en het interieurtijdschrift *Binnenhuis*).³⁴ Deze uitgever verbond op succesvolle wijze vakorganisaties aan zijn tijdschriften. In 1930 was *Bouwbedrijf* het orgaan van niet minder dan vier verschillende organisaties: het Nederlandsch Instituut van Architecten, de Beton-Vereeniging, de Hinderwet-Vereeniging en de Nederlandsche Vereeniging

voor Centrale Verwarmings-Industrie.³⁵

Dergelijke samenwerkingen konden om verschillende redenen aantrekkelijk zijn voor uitgevers: ze brachten een lezerspubliek en zorgden voor – betaalde – bladvulling. Ook H.P. de Swart & Zn., uitgever van *Vademecum der Bouwvakken* was in 1928 naarstig op zoek naar een commerciële samenwerking, getuige deze advertentie in het blad: ‘Dit tijdschrift stelt hare kolommen beschikbaar voor: OFFICIEELE MEDEDELINGEN VAN BOUWKUNDIGE VEREENIGINGEN, BONDEN VAN ARCHITECTEN, AANNEMERS, OF ANDERSZINS. Vraag onze voorwaarden om dit blad voor Uwen Bond tot OFFICIEEL ORGAAN te kunnen maken.’³⁶ Die samenwerking kwam er echter niet, en in het juni-nummer maakte hoofdredacteur Daaf Koens bekend dat de uitgave na 43,5 jaar ‘uit financiële overwegingen’ werd gestaakt.³⁷ Als reden voerde hij aan dat het blad geen duidelijk publiek wist te bereiken: ‘Daar waar het Bouwkundig weekblad verschijnt voor de Architecten B.N.A. en één richting toegedaan is, het Bouwbedrijf steeds meer en meer het blad wordt der afdeling Bouwkunde der Technische Hoogeschool, het Polytechnisch Weekblad in het algemeen alle bouwtechnische bijvakken omvat, was het vooral de laatste jaren de bedoeling het Vademecum der Bouwvakken het vakblad te doen zijn voor hen die niet vereenigd zijn en voor de aankomende vakgenooten. (...) Helaas is de exploitatie niet geslaagd en zelfs de vrijgevigste uitgever is ten slotte geen filantroop.’³⁸

TRANSITIE NAAR DE 8 EN OPBOUW

Tijdschriftenwetenschappers als Richard Ohmann en Mark Morrisson hebben laten zien hoe tijdschriften in de vroege twintigste eeuw een consumentenpubliek creëerden en tegelijk fabrikanten een platform boden om hun waren aan dit publiek te presenteren.³⁹ Ook commerciële architectuur- en bouwkundige tijdschriften werkten op deze manier: via een lage verkoopprijs en aansprekende redactionele inhoud werden lezers aan goed betalende adverteerders gekoppeld.

Sommige bladen, zoals *Bouwbedrijf* en *Vademecum der Bouwvakken*, probeerden met een ruime inhoudelijke portee een breed en divers publiek aan te spreken. Dat geldt ook voor *Bouw en Techniek*, dat zo veel mogelijk professionele groepen wilde bedienen. In die zin markeerde de samenwerking met *de 8 en Opbouw* een strategische koerswijziging van Van Creveld. Via deze samenwerking kon er juist een zeer specifiek lezerspubliek worden bediend, namelijk van aanhangers en sympathisanten van het Nieuwe Bouwen. Voor bedrijven die zich als vooruitstrevend wilden afficheren was een dergelijk nicheblad interessant, zo was de hoop. De tekst die de tweede uitgever van *de 8 en Opbouw*, Van Holkema & Warendorf in een adverteerdersbrochure koos om het tijdschrift als business case aan te prijzen, illustreert deze verwachting. De makers en le-

6. 5 waardevolle tijdschriften van Van Holkema & Warendorf N.V., brochure, 1935 (IISG)

waardevolle tijdschriften van
Van Holkema & Warendorf N.V.
Keizersgracht 333 Amsterdam c.

zers van *de 8 en Opbouw* worden beschreven als: 'Een kring van zeer vooruitstrevende, energieke werkers, met open oog voor alles wat nieuw is! U kunt deze energieke, altijd bezige mensen niet overdag bereiken. U zult moeten wachten, tot zij na gedane arbeid hun lijfblad, hun spreektrumpet, "DE 8 en OPBOUW" grijpen. Daarin kunt U ze vertellen, wat U te zeggen hebt. (...) Een pittige, rake advertentie in "DE 8 en OPBOUW" brengt U in direct contact met een groote groep toonaangevende, vooruitstrevende architecten en aannemers!'⁴⁰

De wens om een vast publiek en daarmee een afnamegarantie te vinden, was mogelijk een motivatie voor Van Creveld om – bij wijze van institutionele grondvesting – samenwerking te zoeken met architectenkern De 8 en architectenvereniging Opbouw. Hiermee haalde de uitgever een voorverpakt lezerspubliek van leden en sympathisanten aan boord, hetgeen ook blijkt uit de lijst van abonnees in 1932.⁴¹ Wellicht was het daarbij voor Van Creveld aantrekkelijk om de tijdrovende redactionele aansturing uit handen te geven – het binnenhalen van de architectengroepen De 8 en Opbouw kan dan worden gezien als een vorm van uitbesteding. De samenwerking was een aantrekkelijke manier om op voordelige wijze voor zijn tijdschrift zowel inhoud als een publiek in te kopen.

Het is niet waarschijnlijk dat Van Creveld de samenwerking initieerde omdat hij de zaak van de architectengroepen speciaal toegenegen was. Het feit dat de uitgever in het eerste nummer van *Bouw en Techniek* architect Jac.S. Baars een podium bood om diens aversie tegen het Nieuwe Bouwen te ventileren en twee jaar later zelf een tijdschrift van het Nieuwe Bouwen uitgaf, wijst er op dat hij geen duidelijke voorkeur had voor een bepaalde positie in dit debat. Hij was om zakelijke redenen in het fenomeen architectuur- en bouw tijdschriften geïnteresseerd, niet om het architectuurdebat te beïnvloeden.

Ben Rebel en Manfred Bock suggereren dat het initiatief voor samenwerking uitging van Ben Merkelbach, op dat moment secretaris van De 8.⁴² Bock vermoedt dat Van Creveld in de samenwerking een mogelijkheid zag om zijn zakelijke project een inhoudelijke kwaliteitsimpuls te geven en zo het blad interessanter te maken voor adverteerders.⁴³ Deze verklaring is goed verenigbaar met de gedachte dat Van Creveld op zoek was naar een stabiel en afgebakend lezerspubliek.

ONDERHANDELINGEN OVER DE TRANSITIE

Uit de correspondentie die Van Creveld en de vertegenwoordigers van *de 8 en Opbouw* voerden, blijkt een grote bereidheid tot meebewegen van eerstgenoemde. In een brief gedateerd 1 december 1931 stelden de architecten een aantal heldere voorwaarden.⁴⁴ Met betrekking tot de verschijningsvorm van het blad eisten zij dat het papier van dezelfde kwaliteit zou zijn als dat

van *ABC*, het tussen 1924 en 1928 vanuit Zwitserland uitgegeven tijdschrift waarvan Mart Stam een van de drijvende krachten was. Ook moest hetzelfde lettertype worden gebruikt. Als papierformaat werd de standaardmaat 210 × 297 mm (het huidige A4) afgesproken. Met betrekking tot de advertenties stelden de vertegenwoordigers dat die in overleg met de redactie moesten worden verzorgd en dat de redactie inspraak kreeg in de invulling van de advertentieruimte op de voorzijde van het omslag. Als mogelijke firma's werden Gispén, Boele & Van Eesteren en Huynick & Van Imhoven genoemd, bedrijven die het Nieuwe Bouwen gunstig gezind waren. Tot slot eiste de redactie dat ampel ruimte voor afbeeldingen werd gereserveerd. Met het door de uitgever geopperde maximum van 1000 cm² cliché-oppervlakte wilde men in elk geval geen genoegen nemen.

In een brief van 6 december 1931 reageerde Van Creveld zeer meegaand op het voorwaardenpakket van *de 8 en Opbouw*.⁴⁵ Ook kondigde hij per brief een conceptovereenkomst aan – 'Mijn broer Mr. van Creveld zal ten spoedigste een ontwerpje maken' – die twee weken later, op 21 december, inderdaad verzonden werd. Helaas is alleen de begeleidende brief bewaard gebleven.⁴⁶ Daarin dwarsboomde Van Creveld een door de redactie verlangde naamsverandering. Het tijdschrift had onder de titel *Bouw en Techniek* 'naam bekendheid verworven in de diverse handelskringen, hetgeen voor de advertentiemogelijkheid van grote waarde kan zijn', stelde hij.⁴⁷ Voor de redactie was het beoogde lezerspubliek echter belangrijker dan het consolideren van een commerciële reputatie. Een dag na de brief van Van Creveld stuurde J.B. van Loghem, prominent Opbouwlid en later namens de Rotterdammers een drijvende kracht van *de 8 en Opbouw*, een bezorgde briefkaart naar Merkelbach in Amsterdam: 'Hoe is het met de naam van het tijdschrift? (...) We moeten juist niet-bouw[un]stige lezers hebben en die krijgen we niet als het bouw-techniek heet. Antwoord even.'⁴⁸ Maar in een ander schrijven (niet gedateerd) deed dezelfde Van Loghem juist een poging om de titel *Bouw en Techniek*, in feite een ongeliefd erfstuk, zo te rationaliseren dat het leek alsof deze precies de richting van het Nieuwe Bouwen beschreef: 'Bouw en techniek zijn voor alle uitingen, die door toedoen van den mensch tot gestalte zijn gekomen, fundamenteel. Dit tijdschrift wil deze tot gestalte geworden uitingen onderzoeken d.w.z. niet door met subjectieve frasen rond die uitingen een soort wazige kunstglans te toveren, maar door de voortbrengselen van dezen tijd kritisch onder de lamp te nemen, en aldus te komen tot het wezen van het geproduceerde.'⁴⁹

De onderhandeling over de titel verradt dat Van Creveld en de net geïnstalleerde redactie, bestaande uit Duiker, Van Eesteren, Merkelbach, Van Loghem en Van Tijen, van mening verschilden over de te volgen

DE 8 EN OPBOUW

Het moderne 14-daagsche tijdschrift van de architectengroepen „De 8” Amsterdam en „Opbouw” Rotterdam. Een kring van zeer vooruitstrevende, energieke werkers, met open oog voor alles wat nieuw is! U kunt deze energieke, altijd bezige menschen niet overdag bereiken, U zult moeten wachten, tot zij na gedane arbeid hun lijfblad, hun spreektrampet, „DE 8 en OPBOUW” grijpen. Daarin kunt U ze vertellen, wat U te zeggen hebt. Een pittige, rake advertentie in „DE 8 en OPBOUW” brengt U in direct contact met een groote groep toonaangevende, vooruitstrevende architecten en aannemers! Zoudt U in dit blad met geheel eigen karakter en met zooveel mogelijkheden willen ontbreken? Dat toeh in geen geval, niet waar? En bovendien kunt U veel van uw advertentie maken. Het kunstdrukpapier laat een prima, in het oogvallende, reproductie toe.

7. 5 waardevolle tijdschriften van Van Holkema & Warendorf N.V., brochure, 1935 (IISG)

koers.⁵⁰ Van Creveld wilde helemaal geen nieuw tijdschrift met een nieuwe titel; hij wilde simpelweg zijn bestaande tijdschrift een impuls geven om meer commercieel rendement te genereren. De kersverse redactieleden spraken echter pertinent van een nieuw tijdschrift en probeerden elke herinnering aan het oude advertentieblad weg te moffelen, of liever nog uit te wissen.⁵¹ De redactie dwong een gedaanteverandering af die zich manifesteerde in een nieuwe opmaak, het gebruik van – duurder – kunstdrukpapier en een meer handzaam papierformaat. Verder kreeg het blad een sterk op fotografisch beeld steunende en (in eerste instantie) advertentieloze omslag, waarop de titel ‘OPBOUW de 8’ met opvallende rode letters was afgedrukt, en duidelijk van het redactionele gedeelte afgescheiden advertentiepagina’s.⁵² Via de afspraken die in de overeenkomst werden vastgelegd, verzekerde de redactie zich ervan dat *de 8 en Opbouw* op de lezer niet meer overkwam als een reclame-instrument voor bouwfirma’s, maar als een modern, zelfstandig en inhoudelijk volgroeid, op een niche gericht publiekstijdschrift. Ook met betrekking tot de titel bond Van Creveld uiteindelijk in. Het doornummeren van de jaargangen en de toevoeging ‘opgenomen in *Bouw en Techniek*’, die lijkt te suggereren dat *de 8 en Opbouw* een katern was van *Bouw en Techniek*, terwijl het de

facto dat tijdschrift verving, waren wellicht concessies van de redactie om de uitgever over de streep te trekken.

ADVERTENTIES EN ADVERTEERDERSBELANGEN

In de eerste nummers van *de 8 en Opbouw* vinden we Amsterdamse adverteerders die het tijdschrift erfde van *Bouw en Techniek*, zoals ‘Stoomketelbemetselingen fa. Peerdeman’, ‘Verf van Vettewinkel’, en ‘Draai-deuren, in elke gewenschte uitvoering en houtsoort’ van n.v. IJzerhandel Bolle en Co. Daarnaast zijn er Nieuwe Bouwen-gezinde nieuwkomers, zoals de progressieve cinema De Uitkijk (‘Films van de oude garde/ Films van de avant-garde’), meubel- en lampenfabrikant Gispén, meubelfabrikant d3 en bouwbedrijven Boele en Van Eesteren en Volker Bouwindustrie n.v. Hoewel door de redactieovereenkomst in theorie een duidelijke lijn was getrokken tussen redactionele en commerciële pagina’s en verantwoordelijkheden, zijn er wel aanwijzingen van kruisbestuiving. Zo werd in het polemische openingsartikel van het eerste nummer Bredero’s Bouw-Bedrijf genoemd als een van de weinige progressief denkende bouwbedrijven in het land (‘een wijze onder vele dwaze’), omdat het zich durfde te committeren aan de bouw van de door Rietveld en Truus Schröder ontworpen woningen aan de

14-DAAGSCH TIJDSCHRIFT VAN DE VER. ARCHITECTENKERN „DE 8” AMSTERDAM EN „OPBOUW” ROTTERDAM, OPGENOMEN IN „BOUW EN TECHNIEK” 3E JAARGANG

REDACTIE-ADRES: SECRETARIAAT VEREENIGING ARCHITECTENKERN „DE 8” KEIZERSGRACHT 574, AMSTERDAM C., TEL. 36605.
 ADMINISTRATIE: GELDERSCHEKADE 86, A'DAM C., TEL. 48568,
 ABONNEMENTSPRIJS F 6,- PER JAAR. LOSSE NUMMERS F. 0.30.
 ADVERTENTIES F.0.40 PER REGEL. BIJ CONTRACT SPEC. TARIEF

17 JAN.
No. 1 1932

8. Omslag van het eerste nummer van *de 8 en Opbouw* (hier nog *de 8 Opbouw* geheten) met de vermeldingen 'opgenomen in Bouw en Techniek' en '3e jaargang' (IISG)

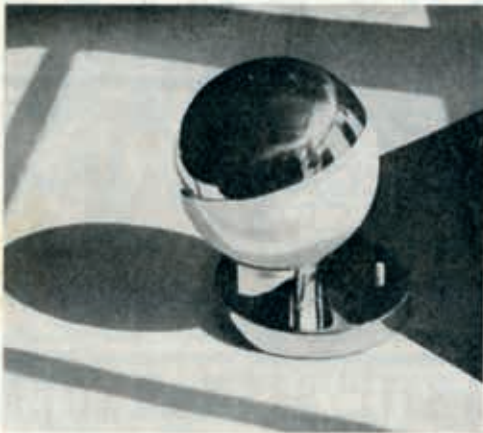
g

ispén's

fabriek voor metaalbewerking n.v.

rotterdam
voorhaven 115

amsterdam
singel 299

giso-lampen
metalen meubelen
pantserrolluiken
bronzen winkelpuien
aluminium marquisen

gispen

MEDEDEELING VAN DEN UITGEVER.

Gelijktijdig met den aanvang van den derden jaargang heeft ons tijdschrift „Bouw en Techniek” belangrijke veranderingen ondergaan. Krachtens een overeenkomst met de vereenigingen ARCHITECTENKERN „DE 8” te AMSTERDAM en „OPBOUW” te ROTTERDAM, hebben wij de redactie overgedragen aan deze vereenigingen.

DE UITGEVER.

VRAAGT N.V. TECHN. BUR. V.H NIERSTRASZ - AMSTERDAM VOOR:

9. Pagina van het eerste nummer van *de 8 en Opbouw*. Linksonder een bericht waarin de uitgever meldt dat de redactie is overgedragen aan De 8 en Opbouw (IISG)

Erasmuslaan in Utrecht.⁵³ In hetzelfde nummer adverteerde het bedrijf met een expliciete verwijzing naar dat complex.⁵⁴ Een duidelijker voorbeeld van een vervloeiing van redactionele en commerciële inhoud in *de 8 en Opbouw* is wat in hedendaags marketingjargon een *advertorial* heet: een advertentie waarin in vorm en taal een redactionele bijdrage wordt nagebootst om een onafhankelijk oordeel over het geadverteerde product te veinzen. Onder de titel 'Geperst stalen radiatoren' werden de voordelen van Veba-radiatoren ten opzichte van andere merken bezongen. Deze tekst was alleen als advertentie te herkennen doordat aan het eind in kleine letters, cursief en tussen haakjes '(Advertentie)' was vermeld.⁵⁵

Bij *de 8 en Opbouw* was vanaf het begin sprake van een zekere discrepantie tussen redactionele inhoud en commerciële belangen van de uitgever. Het tijdschrift presenteerde zich aan de lezer als een vooruitstrevend tijdschrift voor een nichepubliek van verlichte architecten; een blad dat eerder associaties opriep met *ABC*, *De Stijl* en *i10* dan met *Bouw en Techniek*. Net als bij *Bouw en Techniek* waren voor *de 8 en Opbouw* de inkomsten uit advertenties echter vele malen belangrijker dan die uit losse verkoop en abonnementen.⁵⁶ Van Creveld en later Van Holkema & Warendorf benadrukten dit keer op keer in hun correspondentie met de redactie, vaak met de toevoeging om vooral aardig te zijn tegen adverteerders.⁵⁷ In 1937 ontwikkelde zich in de correspondentie tussen de redactie en uitgever Van Holkema & Warendorf een principieel debat over de vraag of adverteerders positieve aandacht in de inhoudelijke pagina's van het blad mochten verlangen, om op die manier ook redactioneel rendement te ontvangen van het geld dat zij in het blad staken.⁵⁸ De redactie had het gevoel dat ze in een positie werd gedwongen waarin haar onafhankelijkheid op het spel kwam te staan.⁵⁹ Op zijn beurt waarschuwde de uitgever dat de halstarrigheid van de redactie het blad fataal zou kunnen worden. Adverteerders moesten met egards worden behandeld, want zonder adverteerders geen tijdschrift: 'Wij ontvingen Uw schrijven van 23 dezer in zake den brief van Treetex N.V. Wij willen thans niet verder op de zaak ingaan, maar alleen nog eens wijzen op het feit dat u blijkbaar niet van plan is uitdrukking te geven aan Uw voldoening over het feit dat firma's voor een belangrijk bedrag adverteeren. Indien U dus voortgaat op den weg de belangen van de adverteerders te negeren en U tevens weet dat het tijdschrift alleen dán in stand gehouden kan worden, indien er een behoorlijk bedrag aan advertenties inkomt, zal het vermoedelijk einde wel zijn dat de uitgave t.z.t. zal moeten worden stopgezet. Dat zal dan niet onze schuld zijn, maar uitsluitend de schuld van de redactie, die niet bereid is om ook maar het geringste te doen om de adverteerders aangenaam te stemmen.'⁶⁰

Ten slotte: wat heeft *de 8 en Opbouw* de uitgevers op-

geleverd? Er zijn geen begrotingen of jaarverslagen van het tijdschrift vindbaar. Wel is er de correspondentie van Van Creveld met de redactie uit de periode december 1931 tot juni 1935, het moment dat hij het blad van de hand deed. Hieruit komt het beeld naar voren van een uitgever die zich verslikte in de kosten van de uitgave van een ambitieus en aantrekkelijk architectuurtijdschrift en de inkomsten uit advertenties overschatte. Van Creveld schreef al op 18 april 1932 dat 'de slechts zeer langzame stijging van de inkomsten' sterk achterbleven bij de uitgaven.⁶¹ Op 1 mei 1932 meldde hij dat elk nummer een 'nadeeligsaldo van betekenis' veroorzaakte.⁶² Op 26 augustus was het tij nog niet gekeerd: 'Inplaats zelfs maar een matige winst, wordt op de exploitatie verloren, iets wat op den duur niet te bestendigen is.'⁶³ Op 5 september waarschuwde de uitgever dat door het 'tot dusver door de uitgave van het tijdschrift verkregen belangrijke tekort' de voortzetting ervan geen uitgemaakte zaak was.⁶⁴ En in mei 1933 signaleerde hij zelfs 'het ontbreken van de minste animo in zakenkringen voor het geven van advertentie-opdrachten'.⁶⁵ Om de verliezen te drukken, beknibbelde Van Creveld waar mogelijk op de redactionele en productionele kosten (honoraria, reiskostenvergoedingen, aantal afbeeldingen), maar hij erkende tegelijk het werkelijke probleem dat de advertentieinkomsten tegenvielen omdat firma's vanwege de 'tegenwoordige slechte zakentoestanden' hun reclamebudgetten drastisch terugbrachten.⁶⁶ Daardoor ontbrak volgens de uitgever voor het tijdschrift een 'gezonde geldelijke ondergrond'.⁶⁷

De verhuizing naar Van Holkema & Warendorf bood even financiële ademruimte en de redactionele en productionele budgetten werden weer wat ruimer, maar dat was niet voor lang.⁶⁸ Al in 1936 werd om financiële redenen het blad dunner en veranderde de ratio advertentiepagina's en redactionele pagina's in het nadeel van de laatste.⁶⁹ In de brief schetst de uitgever een somber beeld van de commerciële potentie van het tijdschrift: 'Zooals U bekend is zijn de uitkomsten voor het jaar 1936 bedroevend geweest en er is niets dat er op wijst dat wij voor het volgend jaar betere resultaten zullen oogsten. Aangezien wij echter met het doel van het tijdschrift sympathiseren en de kans op betere tijdsomstandigheden niet geheel is uitgesloten, willen wij ons desalniettemin bereid verklaren om in 1937 wederom 26 nummers uit te geven.' E.H. Halbertsma, auteur van het in 1992 verschenen gedenkboek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van Van Holkema & Warendorf, suggereert dat voor de uitgever alleen het tijdschrift *De Vrouw en haar Huis* winstgevend was en dat de andere bladen in de portefeuille, waaronder *de 8 en Opbouw*, enkel symbolisch kapitaal opleverden.⁷⁰ Uiteindelijk zou Van Holkema & Warendorf het blad uitgeven tot januari 1943, toen het door de bezetter werd beëindigd.⁷¹

NOTEN

- 1 Zie: R. Scholes en S. Latham, 'The Rise of Periodical Studies', *PMLA* 121 (2006) 2, 517-531. Zie verder: R. Scholes en C. Wulfman, *Modernism in the Magazines. An Introduction*, New Haven 2010.
- 2 *Bouw en Techniek. Orgaan voor Architecten, Aannemers, Machine- en Metaalwarenfabrikanten, Rijks- en Gemeentediensten, Scheepswerven, Handelaren in Bouwartikelen, IJzerwaren, Machinerieën, enz.*, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, NIBG (Perscollectie) PM 8095.
- 3 Voor de correspondentie tussen de redactie en Van Creveld, zie Rotterdam, Het Nieuwe Instituut, archief Merkelbach, MERK.110371745, omslag 54 (Oprichtingsstukken) (hierna HNI MERK.110371745/54). Voor de correspondentie tussen de redactie en uitgeverij Van Holkema & Warendorf, zie MERK.110371745, omslag 60 (Correspondentie: H, 1934-1943) (hierna HNI MERK.110371745/60).
- 4 Gezinskaart Creveld, J. [van], Amsterdam, Stadsarchief, Archiefbank, Archief van het Bevolkingsregister: Gezinskaarten: NL-SAA-2117851, <https://archief.amsterdam/> (geraadpleegd 10 mei 2019).
- 5 Voor de ontstaansgeschiedenis van het *Centraal Blad* en een biografische schets van Abraham van Creveld Mzn., zie: 'Ontstaan, Doel en Ervaringen van het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland', in: *Gedenkboek ter Gelegenheid van het 40-jarig Bestaan van het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*, Amsterdam 1925, 7-13.
- 6 I. van Creveld, *De overeenkomst tusschen bouwheer en architect*, Amsterdam 1917; I. van Creveld, J. Goudriaan, B.H. Vos en het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting, *Praeadviezen van Mr. I. van Creveld, Ir. J. Goudriaan jr. En Mr. B.H. Vos over de vraag: Behooren de huurwetten te worden gehandhaafd, gewijzigd of ingetrokken en moet tot instelling van een woningfonds worden overgegaan?*, Haarlem 1922; I. van Creveld, 'Een belangrijke uitspraak van het Hof te Amsterdam, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 3 september 1927, 325-328. Isidore van Creveld heeft in ieder geval één artikel in *Bouw en Techniek* geschreven, over 'het opzet-contract tusschen aannemers'. Zie daarvoor: 'Tijdschriften', *Algemeen Handelsblad*, 15 mei 1930.
- 7 J.S. Baars, 'De "Pénétration Pacifique" der Nederlandsche Joden in de technische vakken gedurende de laatste eeuw', in: *Gedenkboek ter Gelegenheid van het 40-jarig Bestaan van het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*, Amsterdam 1925, 36-37.
- 8 Over Ten Bosch, zie: M. Roding e.a., 'Wim ten Bosch en Henri le Grand, "Vriendelijk, genoeglijk en speels"', Rotterdam s.a., bonas.nl/archiwijzer/archiwijzer.htm (geraadpleegd 13 februari 2019).
- 9 'Waarom dit nieuwe blad?', *Bouw en Techniek* 1 (1930) 1, 1.
- 10 *Bouw en Techniek* 1930 (noot 9), 1.
- 11 'Tijdschriften', *Algemeen Handelsblad*, 15-5-1930; 'Tijdschriften', *Algemeen Handelsblad*, 8 juli 1931.
- 12 O., 'Elektrotechniek. Beschrijving van de elektrische installatie van het nieuwe magazijn "De Bijenkorf" te Rotterdam', *Bouw en Techniek* 2 (1931) 7, 66-67; [Van onze verslaggever], 'De aannemer en zijn werk. De Bijenkorf te Rotterdam', *Bouw en Techniek* 2 (1931) 7, 67.
- 13 J.S. Baars, 'Moderne bouwkunst of Mode-bouwkunst?', *Bouw en Techniek* 1 (1930) 1, 1-2.
- 14 Baars 1930 (noot 13), 2.
- 15 B., 'Vragenrubriek', *Bouw en Techniek* 1 (1930) 1, 4.
- 16 B. 1930 (noot 15), 4.
- 17 Zie voor *De Bouwgids*: L. Verpoest, 'De Bouwgids', in: A. Van Loo e.a. (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen 2003, 171-172.
- 18 Advertentie in het *Algemeen Handelsblad*, 24 september 1931.
- 19 *Algemeen Handelsblad* 1931 (noot 18).
- 20 *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 maart 1930.
- 21 'Tijdschriften', *Algemeen Handelsblad*, 25 juni 1930.
- 22 'Tijdschriften', *Algemeen Handelsblad*, 20 april 1931.
- 23 In *De Bouwgids* wordt het samenballen van advertenties tot katern beschreven en het naast elkaar plaatsen van advertenties en artikelen een 'Duitsche mode' genoemd. 'Tijdschriften', *De Bouwgids* 16 (1924) 7-8, 153-164, 157.
- 24 'Autoverkeer' en 'Techniek' zijn een soort thematische paraplu-titels, waaronder berichten zijn opgenomen over de autotentoonstelling in de R.A.I. in Amsterdam, de stoomtram en het wegnnet. *Bouw en Techniek* 1 (1930) 1, 6-7.
- 25 P. [J.J. Poutsma?], 'Verwarming. Oliestookinrichtingen', *Bouw en Techniek* 1 (1930), 9.
- 26 An., 'De Nederlandsche Jaarbeurs. De Najaars-Beurs te Utrecht. 9-18 September', *Bouw en Techniek* 1 (1930) 7, 63.
- 27 [Van onze verslaggever] 1931 (noot 12), 67.
- 28 L.C.V., 'Iets over Verven', *Bouw en Techniek* 2 (1931) 2, 14; K.A.E., 'Iets over Parketvloeren', *Bouw en Techniek* 2 (1931) 2, 13.
- 29 Zie het Wegenbouw-nummer van het *Vakblad voor de Bouwbedrijven* van 1 december 1930 en het Daken-nummer van 26 oktober 1931.
- 30 Redactie, 'Voorlichting en reclame', *R.K. Bouwblad* 3 (1931) 2, 29.
- 31 Redactie 1931 (noot 30), 29.
- 32 Voor een overzicht van de uitgaven van de uitgeverijmaatschappij C. Misset, zie de advertentie 'Misset's vakbladen' in het *Gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*, Amsterdam 1935.
- 33 Zie over Van Mantgem & De Does: H. Oldewarris, *Liefde voor de Hollandse bouwkunst. Architectuur en toegepaste kunst bij Uitgeversmaatschappij Kosmos 1923-1960*, Rotterdam 2017, 20, 92.
- 34 'Jacob Moorman', in: H.P. van den Aardweg, J.P.J.C. Hüllstrung (red.), *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk*, Amsterdam 1938, 1042.
- 35 Zie omslag *Bouwbedrijf* 7 (1930) 20.
- 36 Advertentie in *Vademecum der Bouwvakken* 43 (1928) 3, 1.
- 37 D. Koens, 'L.S.', *Vademecum der Bouwvakken* 43 (1928) 6, 139.
- 38 Koens 1928 (noot 37), 139.
- 39 R. Ohmann, *Selling Culture. Magazines, Markets and Class at the Turn of the Century*, Londen 1998; M. Morrisson, *The Public Face of Modernism. Little Magazines, Audiences and Reception, 1905-1920*, Madison 2000.
- 40 *5 waardevolle tijdschriften van Van Holkema & Warendorf N.V.*, Van Holkema & Warendorf N.V. 1935, collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, RA Bro 1994/31 fol.
- 41 Abonneelijst, opgesteld door Van Creveld en opgestuurd naar de redactie, d.d. 21 september 1932 (HNI MERK. 110371745/54).
- 42 M. Bock, "'Nawoord" bij de heruitgave van *De 8 en Opbouw*', in: *De 8 en Opbouw 1932-1943. Tijdschrift van het Nieuwe Bouwen* (volledige heruitgave), Amsterdam 1985-1989, 14-15; B. Rebel, *Het Nieuwe Bouwen. Het functionalisme in Nederland, 1918-1945*, Utrecht 1983, 132-134.
- 43 Bock 1985-1989 (noot 42), 14.
- 44 Brief van de redactie aan Van Creveld, d.d. 1 december 1931 (HNI MERK. 110371745/54).
- 45 Brief van Van Creveld aan de redactie, d.d. 6 december 1931 (HNI MERK. 110371745/54).
- 46 Brief van Van Creveld aan de redactie, d.d. 21 december 1931 (HNI MERK. 110371745/54).
- 47 Van Creveld 1931 (noot 46).
- 48 Briefkaart van Van Loghem aan Merkelbach, d.d. 22 december 1931 (HNI MERK. 110371745/54).
- 49 Ongedateerde brief en schetsversie van artikel of voordracht tekst [1931], geschreven door Van Loghem en geadreerd aan Merkelbach (HNI MERK. 110371745/54).
- 50 Ik spreek simpelweg over 'de redactie' zonder die te preciseren of te differentiëren, omdat de samenstelling ervan niet lijkt uit te maken voor de houding die wordt ingenomen met betrekking tot het beleid van de uitgever.
- 51 Zie bijvoorbeeld de rondzendbrief van Charles Karsten aan zijn collega's, d.d. 11 januari 1932, opgenomen in het archief van Ben Merkelbach (HNI MERK. 110371745/54).
- 52 Gedurende de eerste jaargang (dus jaargang 3 als *Bouw en Techniek* wordt meegerekend) is de titel die op het omslag wordt gevoerd *de 8 Opbouw* of *Opbouw de 8*, afhankelijk van de leesrichting op het omslag.
- 53 B. Merkelbach, 'Wonen', *de 8 en Opbouw* 3 (1932) 1, 1-5, 4.

- 54 Advertentie in *de 8 en Opbouw* 3 (1932) 1. d.d. 24 maart 1937 (HNI MERK.110371745/60).
- 55 'Geperst stalen radiatoren', *de 8 en Opbouw* 3 (1932) 7, 72.
- 56 Voor een indicatie van de inkomsten uit advertenties, zie: brief van Van Holkema & Warendorf N.V., ondertekend door directeur M. Warendorf, aan de redactie, d.d. 15 januari 1935 (HNI MERK.110371745/60).
- 57 Zie bijvoorbeeld de brief van Van Creveld aan de redactie gedateerd 22 september 1932 (HNI MERK.110371745/54) en M. Warendorf 1935 (noot 56).
- 58 Brief van M. Warendorf aan de redactie, d.d. 22 maart 1937 (HNI MERK.110371745/60).
- 59 Brief van de redactie aan M. Warendorf, d.d. 23 maart 1937 (HNI MERK.110371745/60).
- 60 Brief van M. Warendorf aan de redactie, d.d. 24 maart 1937 (HNI MERK.110371745/60).
- 61 Brief van Van Creveld aan de redactie, d.d. 18 april 1932 (HNI MERK.110371745/54).
- 62 Brief van Van Creveld aan de redactie, d.d. 1 mei 1932 (HNI MERK.110371745/54).
- 63 Brief van Van Creveld aan de redactie, d.d. 26 augustus 1932 (HNI MERK.110371745/54).
- 64 Brief van Van Creveld aan de redactie, d.d. 5 september 1932 (HNI MERK.110371745/54).
- 65 Brief van Van Creveld aan de redactie, d.d. 9 mei 1932 (HNI MERK.110371745/54).
- 66 Brief van Van Creveld aan de redactie, d.d. 13 februari 1933 (HNI MERK.110371745/54). Zie voor context over de professionalisering van het reclamebedrijf in de jaren 1920 en de terugval in
- advertentieverkoop in de jaren 1930: R.P.M. van Rossum, *Van advertentiekruier tot reclameadviesbureau. De ontwikkeling in Nederland, de Verenigde Staten en Duitsland voor de Tweede Wereldoorlog*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, 2012.
- 67 Brief van Van Creveld aan de redactie, d.d. 20 juni 1932 (HNI MERK.110371745/54).
- 68 Zie: Conceptovereenkomst Van Holkema & Warendorf en de redactie, ongedateerd (waarschijnlijk juni 1935) (HNI MERK.110371745/60).
- 69 Brief van Van Holkema & Warendorf aan de redactie, d.d. 2 november 1936.
- 70 E.H. Halbertsma, *Volhardt & Waeckt. 100 jaar Van Holkema & Warendorf*, Amsterdam 1992, 79, 85.
- 71 Bock 1985-1989 (noot 42), 24.

R.S. GRIFFIOEN is als FWO-Aspirant verbonden aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent. Zijn promotieonderzoek richt zich op Ne-

derlandse en Vlaamse architectuurtijdschriften in het interbellum. Ook schrijft hij geregeld over gentrificatie en woonbeleid.

FROM BOUW EN TECHNIEK TO DE 8 EN OPBOUW

THE TWO JOURNALS OF ENTREPRENEUR J. VAN CREVELD

ROEL GRIFFIOEN

This article focuses on *Bouw en Techniek* (1930-1931), a trade journal for the building industry and predecessor of the much better known *de 8 en Opbouw* (1932-1943), the mouthpiece of Nieuwe Bouwen (Dutch Modernism) in the Netherlands. The fact that *de 8 en Opbouw* had its origins in another journal was no secret; it is the reason why it began immediately with volume three, and why its cover bore the curious announcement 'included in *Bouw en Techniek*' until well into the 1934 volume. But exactly what kind of journal *Bouw en Techniek* was is difficult to reconstruct because it was not collected by institutions. Based on three single surviving issues and the scanty and fragmentary source material surrounding them, the article sketches a picture of this obscure predecessor of *de 8 en Opbouw* and of the relation between the two journals. By focusing on the publication history it becomes clear how both journals – in different ways – endeavoured to strike a balance between editorial content and commercial interests. The article also positions *Bouw en Techniek* within the (wide) array of commercial trade journals in the Netherlands in the early 1930s.

Bouw en Techniek was founded and headed by J. van Creveld, an Amsterdam trader in building supplies. Although Van Creveld had no publishing experience, his father was editor-in-chief and publisher of an important journal for Jewish community in the Netherlands. *Bouw en Techniek* was not aimed exclusively at archi-

itects, aspiring instead to appeal to a broad group of building professionals. It focused on building materials, technical news, tenders and trade fairs. The editorial pages consisted for the most part of second-hand material, such as press releases from the industry and translated summaries of articles from foreign journals. It is notable that while in many journals editorial and commercial content was strictly separated, in *Bouw en Techniek* advertisements were routinely and explicitly linked to editorial contributions, and vice versa.

After two volumes, *Bouw en Techniek* was renamed *de 8 en Opbouw* and the editing fell into the hands of two architectural groups, De 8 (Amsterdam) and Opbouw (Rotterdam). Unlike *Bouw en Techniek*, *de 8 en Opbouw* set its sights on a clearly defined readership of 'progressive' architects and manifested itself as a modern journal with a distinct editorial orientation. Advertisements disappeared from the cover and the editorial pages were separated from advertising sections. Nevertheless, *de 8 en Opbouw*, too, depended on advertising revenue for its survival and its low cover price and attractive editorial content were aimed at providing well-paying advertisers with a select readership. The publisher was well aware of the advertisers' interests, which sometimes resulted in a tense relationship with the editors. This continued to be the case even after *de 8 en Opbouw* acquired a new publisher – Van Holkema & Warendorf – in 1935.

A black and white photograph of the interior of the Grote Kerk van Leerdam. The view is from the side of the choir, looking towards the east. The architecture is Gothic, with a high, ribbed vaulted ceiling and pointed arch windows. In the center, there is a large, dark, rectangular board with text, known as the Ten Commandments board. Above it is a coat of arms. The choir is filled with wooden pews.

PAUL REM

In de Grote Kerk van Leerdam bevindt zich sinds 1698 een opvallend kerksieraad: een monumentaal tiengebodenbord, bekroond met het wapen van koning-stadhouder Willem III, graaf van Leerdam. Binnen het ensemble van het protestantse kerkinterieur behoort een bord met de tekst van Mozes tot een van de meest voorkomende kerkelijke decoraties vanaf de invoering van de Reformatie in ons land.

>>>

HET TIENGEBODENBORD IN DE GROTE KERK VAN LEERDAM, EEN KONINKLIJK KERKSIERAAD

1. Koor van de Grote Kerk in Leerdam met het oostelijk portaal met het tiengebodenbord uit 1698, foto G.Th. Delemarre, 1957 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

In een publicatie uit 2015 over het kerkinterieur werd melding gemaakt van tachtig nog in de kerken aanwezige tiengebodenborden. Maar we moeten uitgaan van maar liefst 155 exemplaren. Deze borden waren bedoeld om goed zichtbaar te zijn vanuit het schip en waren in de meeste gevallen aangebracht op de grens van het schip en het koor. Het bord in de kerk van Leerdam schaart zich evenwel binnen een kleine groep van tiengebodenborden die een geïntegreerd onderdeel vormden van een deurpartij. Door de verplaatsing van het bord tijdens de kerkrestauratie uit de jaren vijftig, maakt het zonder het portaal een enigszins verweerde indruk, maar aan koninklijke allure heeft het gelukkig niet ingeboet. Of het wapen van Willem III een teken is dat het een grafelijk geschenk betreft, zoals wordt aangenomen, kan helaas niet worden bewezen.

BIJBELTEKSTEN IN HET PROTESTANTSE KERKINTERIEUR

In de steden die zich vanaf 1572 bij de Opstand aansloten, verloren kerkgebouwen gebouwd voor de rooms-katholieke eredienst hun religieuze wijding.¹ Elementen die in de ogen van de protestanten 'paaps' en 'afgodisch' waren (voornamelijk altaren en hun altaarstukken, het sacramentshuis, crucifixen) werden weggenomen. Evenwel, deze zuivering ging ook gepaard met de wens nieuwe voorwerpen en decoraties in de leeggehaalde kerkruimte aan te brengen, in aansluiting op het nieuwe gebruik van de kerk.² Bijna direct na de invoering van de protestantse eredienst riepen synodes al op tot de decoratie van de kale wanden en kolommen van de kerk.³ 'Beeld' maakte plaats voor 'woordbeeld' in de vorm van zinvolle decoraties. Het college van kerkmeesters, afkomstig uit en aangesteld door de plaatselijke overheid, droeg de zorg voor het kerkgebouw, maar voelde zich ook verantwoordelijk voor de verfraaiing ervan. Stedelijke trots en een behoefte de waardigheid van de 'publieke kerk' te onderstrepen, gingen hand in hand bij het aanbrengen van wandschilderingen en borden met Bijbelteksten. Lokale ambachtsgilden lieten op eigen kosten tekstornamenten aanbrengen die de eerbiedwaardigheid van hun broederschap onder de aandacht brachten, door een selectie van Bijbelteksten te presenteren die op hun ambacht betrekking had. De kerkmeesters zelf lieten de kerkruimte versieren met teksten die naar belangrijke onderdelen van het christelijk geloof verwezen, zoals de geloofsbelijdenis, de woorden van de inzetting van het Heilig Avondmaal, het Onze Vader, maar meer nog: de tien geboden.

HET TIENGEBODENBORD IN DE KERK VAN LEERDAM

Een zeer monumentaal tiengebodenbord dat in de Grote Kerk van Leerdam bewaard bleef, dateert van 1698. Het bord bevindt zich tegen de oostelijke muur van de noordelijke transeptarm van de laatgotische

kruiskerk (afb. 2). Bij dit tiengebodenbord vormen de tafelen der Wet weliswaar de kern van dit omvangrijke kerksieraad, maar de omlijsting ervan is even monumentaal als ongebruikelijk. Het gehele bord is bijna acht meter hoog en vijf meter breed. De twee tafelen, omrand door een gebeeldhouwde band van laurier, vertonen de gebruikelijke opzet van twee getoogde panelen met een tekst (deels in gotische letter) van goud op zwart. De zwikken aan de bovenzijde van het paneel worden gevuld door een schildering met goudopgolving van gevleugelde engelenkopjes en een centraal geplaatste zonnebloem, de bloem die met de zon meedraait, en vanouds het zinnebeeld van de mens die zijn hoofd wendt naar het Licht, Christus, de vervuller van de Wet. Het paneel met de tekst wordt omlijst door een geprononceerde *aedicula* met uitzonderlijk lange pilasters, een architectonische constellatie die op de klassieke Korinthische orde teruggrijpt. De bekroning bestaat uit een segmentvormig fronton dat in het midden is opengebrouwen om plaats te bieden aan het gebeeldhouwde wapen van koning-stadhouder Willem III. Op de vlakken links en rechts vormen de cijfers '16' en '98' het jaartal. Het wapen is veelkleurig beschilderd en gedeeltelijk verguld. Het wapenschild wordt omrand door de versierselen van de Orde van de Kousenband en wordt geflankeerd door de Hollandse leeuw en de Engelse eenhoorn. Op de plint van het wapen prijkt het naamcijfer van Willem III, W : R (William Rex).

De geheel houten structuur, voorzien van een schildering in rood-, wit- en zwartgeaderd marmer, zet zich tot vloerniveau door in een plint, waardoor onder de tafelen der Wet nog ruimte is voor twee zwartgeverfde panelen van wagenschot, die in de plaats zijn gekomen van een deurpartij. De gehele structuur was in 1698 namelijk tot stand gebracht tegen de westelijke muur van het schip, de binnenmuur van de ingebouwde romaanse kerktoren. De classicistische ombouw omsloot de toegang tot het schip vanuit het torenportaal en zette zich naar boven toe voort in het tiengebodenbord. Dit weten we uit een aantekening in het dagboekje van de Leerdammer timmerman-aannemer A. de Wit, dat hij in 1760 het tiengebodenbord ('de Wet'), ofwel de tafelen der Wet, én de gehele bijbehorende ombouw naar het koor heeft overgebracht om op de vrijgekomen plek boven de torendeuren een al in de kerk aanwezig orgel te plaatsen.⁴ De situatie die De Wit in het koor tot stand bracht, is vastgelegd op een foto uit 1957 (afb. 1).⁵ De veelhoekige koorsluiting is in het koor afgezet door het schotwerk van een nieuw tochtportaal over de gehele breedte van het koor. Het meest oostelijke venster is dichtgezet, waardoor alle aandacht uitgaat naar de bovenste partij van de oorspron-

► 2. Grote Kerk in Leerdam, tiengebodenbord, 1698, foto G.J. Drukker, 1987 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

JO

98

Godt Sprak alle deze Woorden Exod: xx

Ick ben de HEERE
uwe Godt die uyt Egyptenlandt
uyt den diensthuysse uytgeleydt hebbe.

Dat eerste gebodt.

Cy en sult geen andere goden voor mijn
aengesichte hebben.

Dat tweede gebodt.

Cy en sult u geen gesneden beelt noch eenige
gelijkenisse maken van tegene dat boven in den hemel
is noch van tegene dat onder op der aerde is: noch van
tegene dat in de wateren onder de aerde is. Cy en sult
u voor die niet buygen noch lincz dienen want ick de
HEERE uwe Godt ben eenyverigh Godt die de mis-
dad der vaderen besoecke an de kinderen aen het derde
maende aen het vierde licht der gener die my haten. En
de die barmhertighheit aen duysenden der gener
die my lief hebben ende mijne geboden onderhouden.

Dat derde gebodt.

Cy en sult den name des HEEREN uwes Godts
niet ydelich gebruycken want de HEERE en sal niet
ontschuldigh braden die sinen name ydelich gebruyckt.

Dat vierde gebodt.

Gedenck den Sabbathdag dat gy dien heylighet.
Ses dagen sult gy arbeiden ende u uw werck doen.
Maer den zevende dag is de Sabbath des HEEREN uwes
Godts dan en sult gy geen werck doen. En noch uwe
dine noch uwe dochter noch uwe dienstmaect noch uwe
dientmaeghe noch uwe vee noch uwe vromdelighdicheit
in uwe poorten is. Want in ses dagen heeft de
HEERE den hemel ende de aerde gecrevelt de zee
ende alles wat daer in is ende hy ruste ten zevenden
dage daerom si gende de HEERE den Sabbathdag
nide heylighet den siven.

Dat vijfde gebodt.

Eert uwen vader ende uwe moeder op
dat uwe dagen verlengt worden in den lande
dat u de HEERE uwe Godt geeft.

Dat sesde gebodt.

Cy en sult niet doofslaan.

Dat sebende gebodt.

Cy en sult niet echtbreken.

Dat achtste gebodt.

Cy en sult niet stelen.

Dat negende gebodt.

Cy en sult geen valsche getuygenisse
spreken tegen uwen naefften.

Dat tiende gebodt.

Cy en sult niet begeeren uwes naefften huys.
cy en sult niet begeeren uwes naefften wijt noch sij-
nen dienstmaect noch sijne dienstmaeghe noch sijnen
otter noch sijnen ezel noch yet dat uwes naefften is.

kelijke constellatie uit 1698, namelijk de tafelen der Wet. Was de gedachte al mooi dat men onder de Wet de kerk betrad – in 1760 werd deze situatie herhaald, maar dan met een diepere lading, nu het tiengebodenbord een zinvol kerksieraad werd van de ruimte waar het Heilig Avondmaal, de herdenking van het offer van Jezus Christus, werd gevierd.⁶ Immers, Christus gaf aan dat Hij was gekomen om de Wet en de profeten te vervullen. Het geloof in Jezus Christus brengt gerechtigheid, en niet meer het naleven van de Wet van Mozes, uit het Oude Verbond. Het bord met de tekst van de Wet herinnert de deelnemer aan het Avondmaal op die plek in de kerk aan het berouw over zijn zonde.

Het tiengebodenbord werd op het einde van de negentiende eeuw gerestaureerd door B. Middelkoop, waarbij de beschildering opnieuw is aangebracht.⁷ Dit verklaart met name het wat modern ogende lettertype waarmee de Wet is geschreven. In 1910 viel het beeldhouwde wapen in stukken op de vloer, waarna het werd hersteld door de Leerdammer huisschilder en schaatsenverkoper Hendrikus Dubel (1838-1911). Tijdens de laatste kerkrestauratie, die Architectenbureau G. en Ir. T. van Hoogevest tussen 1957 en 1960 ondernam en die teruggreep naar de voorreformatische bouwperiode, is het oostelijke portaal weer dichtgezet. Het negentiende-eeuwse tochtportaal werd weggenomen, waardoor het tiengebodenbord zijn 'basis' verloor. Het bord werd overgebracht naar zijn huidige plek in het transept, waar een later ingebrachte galerij werd weggebroken en een venster werd dichtgezet.⁸ De zone onder de twee tafelen der Wet, die eeuwenlang was ingenomen door een deurpartij, werd ingevuld met zwartgeverfd wagenshot en een marmer geschilderde houten plint.

TIENGEBOEDENBORDEN IN KERKGEBOUWEN

TEN TIJDE VAN DE REPUBLIEK

De tekst van de tien geboden behoort in de Republiek der Verenigde Nederlanden tot de vroegste en meest voorkomende zinvolle kerksieraden in het protestantse kerkinterieur vanaf zijn ontstaan in 1572. De tekst kon zijn geschilderd op een los houten bord en in de kerkruimte opgehangen, geschilderd op een van de kolommen of op de wand, in steen gebeiteld als nagelvast interieurstuk of geschilderd op kerkmeubilair, zoals orgelluiken en koorschotten. Van de meer dan tweehonderd teksten van de tien geboden in het Nederlandse protestantse kerkinterieur dateert de vermoedelijk oudste uit 1573.⁹ In dat jaar werden de kolommen bij het begin van het koor van de Janskerk van Gouda beschilderd met decoratieve cartouches met de

tekst van de Wet. De tien geboden, een verzameling richtlijnen voor menselijk handelen die volgens twee Bijbelpassages, Exodus 20:1-17 en Deuteronomium 5:6-21 (die overigens onderling weinig verschillen), door God aan Mozes gegeven, werden al snel het meest geliefde kerksieraad. De wijze waarop de tekst in het kerkinterieur werd toegepast, namelijk in de vorm van twee tafelen, volgde het Bijbelverhaal. Mozes ontving de twee tafelen van steen, die volgens het Bijbelverhaal door Gods vinger waren beschreven. De verdeling van de tien wetten over de twee tafelen was in de loop van de zestiende eeuw onder reformatische theologen een onderwerp van discussie, maar de Heidelbergse catechismus uit 1563, een van de belangrijkste geloofsbelijdenissen van de jonge protestantse kerken in de Noordelijke Nederlanden, is er duidelijk over. In Zondag 34, in antwoord op vraag 93 hoe de Wet moet worden ingedeeld, luidt het antwoord: in twee tafelen. De eerste tafel leert hoe de gelovigen zich ten aanzien van God moeten gedragen (I-IV), de tweede leert wat zij aan naasten verschuldigd zijn (V-X). Deze opzet is in de uitwerking in een kerksieraad niet gewijzigd. In de meeste gevallen worden de Tien Woorden ingeleid door het opschrift: 'En God sprak al deze woorden'.

Het tiengebodenbord vindt zijn oorsprong weliswaar in de late zestiende eeuw, maar de meeste stammen uit de zeventiende eeuw, en dan vooral de eerste helft van die eeuw. Kort voor de eeuwwisseling werden in de grote stadskerken omvangrijke wetsborden midden op het koorhek geplaatst. Mogelijk de eerste is de Gertrudiskerk van Bergen op Zoom (1590), gevolgd door het bord in de Stevenskerk in Nijmegen (1602), de Laurenskerk in Rotterdam (1607) (afb. 3),¹⁰ de Grote Kerk in Schiedam (1618), de Nieuwe Kerk in Delft (zeventiende eeuw)¹¹ en als enige tiengebodenbord dat op zijn oorspronkelijke plaats is gebleven, de Pieterskerk in Leiden (zeventiende eeuw) (afb. 4). Deze plaatsing van vrijstaande borden boven de ingang tot het koor werd overgenomen in de kerken van tal van kleinere plaatsen, zoals Tholen (1581), Bleiswijk (1622) en Noordwijk-Binnen (1650). De borden in deze kerken bevinden zich alle nog in hun oorspronkelijke plaats. Dat de vroegste teksten van de Wet op de grens van het schip en het koor werden aangebracht, heeft wellicht te maken gehad met de bestemming van het koor tot speciale ruimte om het sacrament van het Avondmaal te vieren. In de voorreformatische periode was in tal van kerken op de scheiding van koor en schip, boven op het koorhek of het doksaal, een crucifix geplaatst, als symbool van het offer van Christus. Na de overgang van rooms-katholiek naar protestants verwezen de schilderijen van de tekst van de Wet des Heren, aan de poort van de ruimte waar Christus' offer wordt herdacht door de belijdende gemeenteleden, naar de genade van Christus, die de Wet heeft volbracht door het

◀ 3. Anthonie de Lorme (ca. 1610-1673), gezicht op de preekstoel in de Laurenskerk in Rotterdam, met doorkijkje naar het koorhek (1593) waarop in 1607 het tiengebodenbord werd geplaatst, 1655 (Museum Rotterdam)

storten van Zijn bloed. Voor alle kerkgangers, ook de niet-belijvende, was de tekst van de tien geboden, aangebracht op de metershoge borden, vanuit de kerkbanken goed zichtbaar en mee te lezen tijdens de dienst. De Wet van Mozes kon ook als Psalm 151 worden gezongen op een berijming van Petrus Datheen. Voor de gelovigen en voor de geïnteresseerde bezoeker die het kerkgebouw als stedelijk monument bezocht, bood de tekst van de Wet een leefregel die iedereen die in de kerk was kon begrijpen, of men nu de dienst bijwoonde of passant was. Het is nimmer de bedoeling geweest dat het tiengebodenbord een liturgische functie zou hebben. Voor de viering van het Avondmaal was de aanwezigheid ervan in de kerk niet noodzakelijk. In die zin is het bord louter een passend ornament in het kerkinterieur geweest. In vele kerkgebouwen heeft een dergelijk bord ontbroken.

Een tiengebodenbord komt hoofdzakelijk voor in kerkgebouwen in de Hollandse gewesten. Van de 223 exemplaren die in ons land konden worden geteld, zijn tot de dag van vandaag 155 in de kerkgebouwen bewaard gebleven.¹² Daarnaast komt de tekst voor in andere uitvoeringen dan geschilderd op een houten bord: twee zijn gebeiteld in steen, en vijftien geschilderd op een betimmering of op de wand. Alleen al in het voormalige gewest Holland kwamen 96 borden voor, gevolgd door Zeeland met 27 tiengebodenborden.¹³ Daarbij gaat het voornamelijk om houten borden. Net als enkele schilderijen die zich voordoen als losse, tegen de wand opgehangen tekstborden, vertonen ze eenzelfde soort compositie: de twee tafelen der Wet, gekalligrafeerd op twee getoogde panelen, geplaatst in een classicistische omlijsting van pilasters, een rechte plint en een hoofdgelast. Deze formele opzet werd als het ware verzacht door de grillig uitgezaagde sierstukken boven en opzij. Deze klauwstukken waren bovendien beschilderd met decoratief bandwerk, vruchten, bloemen, jaartallen en soms de wapens van de schenkers. Deze typische Hollandse-renaissance-opzet uit omstreeks 1600 bleef in zwang tot diep in de zeventiende eeuw. Maar bij Wetsborden die in de tweede helft van die eeuw in het kerkgebouw werden aangebracht, zien we een geprononceerder classicisme optreden. Het fantasierijke en decoratieve 'bijwerk' liet men meer en meer achterwege ten gunste van een eigentijdse, eenvormige uitstraling. Nieuwe borden, zoals het tiengebodenbord dat in 1669 tegen een van de kolommen aan het begin van het koor van de Grote Kerk van Breda werd opgehangen, kregen getorste, vrijstaande barokke kolommen. Een andere variant, eveneens in Breda, is het tekstbord uit 1682 in de Waal-

- 4. Sint-Pieterskerk in Leiden, renaissance-koorhek van voor de invoering van de Reformatie met een tiengebodenbord als toevoeging in de zeventiende eeuw, foto J. van Galen, 2010 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

se Kerk, dat is gevat in een voor de Lodewijk XIV-stijl kenmerkende bolronde lijst, versierd met acanthusranken en bekroond met een forse schelp, gezet op voluten. Het meest imposante voorbeeld van de stijl van de deftige, op de klassieke-ordeboeken geënte barok in ons land is het tiengebodenbord uit 1698 in de Grote Kerk in Leerdam.

Typologisch schaaft het tiengebodenbord in Leerdam in zijn oorspronkelijke gedaante tegen de torenmuur zich tot een zeer kleine groep binnen de zeventiende-eeuwse Wetsborden, waarbij de tafelen der Wet onderdeel zijn van een architectonisch geheel waarin ook een deurpartij is opgenomen. Een vroeg voorbeeld bevindt zich in de in 1620-1623 door Hendrick de Keyser gebouwde Noorderkerk in Amsterdam.¹⁴ De zandstenen constellatie combineert een Toscaans-Dorisch poortmotief met een *aedicula* in Hollandse-renaissancestijl, waarin niet alleen de twee tafelen zijn opgenomen met de tekst van de tien geboden, maar ook de artikelen des geloofs en het Onze Vader. Ook het tiengebodenbord in de Oostkerk in Middelburg (1648-1667) vormt een integraal onderdeel van het ontwerp voor deze kerk door Bartholomeus Fransz. Drijfhout. Het motief van het door kolommen of pilasters geschraagde opengebroke fronton maakt van het tiengebodenbord van Leerdam een typisch monument van zijn tijd. Vergelijkbare structuren uit de laatste decennia van de zeventiende eeuw zijn bijvoorbeeld de ark in de Grote Synagoge in Amsterdam, naar een ontwerp uit omstreeks 1670 van Elias Bouman, en het grafmonument van graaf Willem Adriaan II van Horne (1633-1694) in de kerk van Batenburg.

KONING-STADHOUDER WILLEM III, GRAAF VAN LEERDAM

Het wapen van koning-stadhouder Willem III (1650-1702) dat het tiengebodenbord zo prominent siert, verwijst naar de rol van de vorst als graaf van Leerdam. Dit graafschap was al meer een eeuw in het bezit van de Oranje-Nassaus, toen het tiengebodenbord in 1698 in de hoofdkerk van het graafschap werd aangebracht. Het huwelijk dat prins Willem van Oranje in 1551 sloot met Anna van Egmont, gravin van Buren, leverde het Huis Oranje-Nassau onder meer het graafschap Leerdam op. Na de dood van Willem van Oranje ging het graafschap over op zijn oudste zoon Philips Willem. Vervolgens vererfde Leerdam op zijn jongere broers Maurits en Frederik Hendrik. Na het overlijden van Willem II, de zoon van Frederik Hendrik, kwam Leerdam in handen van prins Willem III, de latere koning-stadhouder. Een van de privileges van de Prins van Oranje was het patronaats- of collatierecht: het formele recht om de predikant van de Grote Kerk van Leerdam te benoemen. Ook met de benoeming van de koster, de organist en de voorzanger was Oranje in formele zin belast. De verantwoordelijkheden over de kerkelij-

ke goederen en de traktementen lagen eveneens bij de prins. De kerkrekening werd afgehoord door de rentmeester van domeinen, een lid van de Nassause Domeinraad, het bestuurscollege dat het beheer over de domeinen van het Huis Oranje-Nassau uitoefende. Het staat niet vast dat prins Willem III ooit een bezoek heeft gebracht aan Leerdam (waar hij werd vertegenwoordigd door de drossaard). Het is wel waarschijnlijk dat hij de stad heeft bezocht, ofwel dat van plan was. Immers, in de eindzeventiende-eeuwse stadsrekeningen wordt het huis van de drossaard aan de Kerkstraat omschreven als het 'Schoonhuys van ons hoogheijt den prince van Oraengien', of het huis van 'sijn Koninklijke majesteit'.¹⁵ Aan de vooravond van de invasie in Engeland, op 16 oktober 1688, stelde prins Willem III in Den Haag een testament op waarin hij beschikte dat na zijn dood het graafschap Leerdam, de baronie van Acquoi en de heerlijkheid en baronie van IJsselstein zouden overgaan op Hans Willem Bentinck, Willems 'camerheer' en vertrouweling die bij de voorbereiding van de 'Glorious Revolution' zo'n grote rol had gespeeld.¹⁶ Evenwel, na het overlijden van de koningstadhouder in 1702 bleek Johan Willem Friso erfgenaam en viel het graafschap toe aan deze nieuwe Prins van Oranje. Met de komst in 1795 van de Bataafse Republiek hield het graafschap Leerdam op te bestaan. Opmerkelijk is dat het Huis Oranje-Nassau de band met Leerdam bleef vasthouden; de koning voert tot op de dag van vandaag de titel van graaf van Buren en Leerdam.

EEN KONINKLIJK GESCHENK?

Of het tiengebodenbord aan de Grote Kerk van Leerdam een geschenk is geweest van koning-stadhouder Willem III in 1698 is niet bekend.¹⁷ De rekeningen die op het einde van de zeventiende eeuw door de rentmeester van Willem III werden afgehoord, maken geen melding van kosten die aan dit kerksieraad zijn besteed.¹⁸ Ook de Ordonnantieboeken van de Domeinraad, waarin de betalingsopdrachten vanwege de Oranjes werden genoteerd, laten geen gegevens los over de ontwerper of de uitvoerders van dit intrigerende kerksieraad.¹⁹ Leden van het Huis Oranje-Nassau gaven echter wel regelmatig gehoor aan verzoeken van kerkbestuurders aan het interieur bij te dragen naar aanleiding van de bouw of de herbouw van hun kerk. Meestal lag een specifieke band tussen het Huis van Oranje en de gemeente aan het verzoek ten grondslag. Het ging bijvoorbeeld om een preekstoel en een doophekje, enkele orgels en zilveren doop- en Avondmaalsgerei.²⁰ Ook eregestoeltes waarin de stadhouders plaatsnamen tijdens een kerkdienst waren veelal versierd met hun wapen, dat als gebeeldhouwd en veelkleurig, met goud gehoogd element in de bekroning van de luifel was opgenomen.²¹

Veel vaker schonken de Oranje-Nassaus gebrand-

schilderde glazen met hun wapen.²² Ook op enkele tiengebodenborden was het wapen van de Prins van Oranje in de decoratieve omlijsting opgenomen, zoals dat van prins Frederik Hendrik op de nog in situ aanwezige wetsborden in de kerk van Bleiswijk (1622) en in de kerk van Noordwijk-Binnen (omstreeks 1640). Archivalische gegevens over een geldelijke bijdrage van de stadhouder zijn niet gevonden. Waarschijnlijk moet het prinselijke wapen worden gezien als een eerbetoon. Indien het tiengebodenbord in de kerk van Leerdam een geschenk van de koning-stadhouder zou zijn geweest, dan zal het initiatief waarschijnlijk hebben gelegen bij de burgemeesters van Leerdam. De stedelijke overheid kan de prestigieuze relatie met Oranje hebben aangegrepen om een monumentaal kerkbord

in hun kerk, de kerk van het graafschap, te plaatsen. Over een directe aanleiding kan men slechts gissen. Mogelijk bezegelde het bord de vernieuwing en bevestiging van de stedelijke en grafelijke handvesten door Willem III in het jaar 1698. Dit betekende voor de stad en het graafschap een belangrijke waarborg voor de continuering van de rechten en privileges.²³ Op de huidige plek, en zonder zinvolle invulling van de onderste zone, verwijst het tiengebodenbord naar de oorspronkelijke situatie. Maar gelukkig bleef het gespaard als een pralend kerksieraad van koninklijke allure en als voorbeeld van een groots tiengebodenbord uit de laatste fase van de bloeiperiode van het genre in het Hollandse kerkinterieur.

NOTEN

- 1 P.H. Rem, 'Het gezuiverde kerkgebouw', in: H. Leeuwenberg, H. Slechte en Th. van Staalduine (red.), *De Reformatie. Breuk in de Europese geschiedenis en cultuur*, Zutphen 2017, 172-178.
- 2 Voor aspecten van het protestants kerkinterieur in ons land, met daarin aandacht voor het Tien Geboden-bord, verwijs ik naar C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist/Den Haag, 1984.
- 3 J. Reitsma en S.D. van Veen (eds.), *Acta der Provinciale en Particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, 3e deel, Groningen 1894, 210.
- 4 P.M. van Gent, *Leerdam door de eeuwen heen*, Leerdam 1937, 171. 'In dat selve jaar [1760] heb ik in de maand October de Wet, die in de kerk aan den toorn stond afgebrooken en in het oosten geplaatst en den orgel afgebrooken en aan den toorn geplaatst en dat had ik aangenomen voor 55 gulden, maar ik had reukelijk voor soo veel geld aan buytenwerk.' Volgens Van Gent zou het originele dagboekje in 1937 in het bezit zijn geweest van de nazaten van De Wit.
- 5 Het Wetsbord komt ook voor op een schematische voorstelling van het koor, gezien vanuit het schip, 1954. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), panddossier Grote Kerk van Leerdam, RM24039-240340, 1932-1969, Architectenbureau G. en Ir. T. van Hoogevest, Amersfoort, blad 3.
- 6 Een parallel met de Leerdammer situatie in 1698 laat de Goudse Janskerk zien, waar in 1610 twee zeer grote tafelen der Wet als losse borden tegen de torenmuur, boven de toegang tot het schip, werden aangebracht. Deze borden zijn bij de komst van het grote orgel naar een andere locatie in de kerk overgebracht en ze bestaan nog steeds.
- 7 Van Gent 1937 (noot 4), 184. Het gebeeldhouwde wapen werd toen hersteld: 'Het wapenbord viel in 1910 aan gruzelementen en het is aan onzen stadgenoot wijlen Dubel gelukt, het oude bord weer te herstellen.'
- 8 Tijdens de vergadering van de restauratiecommissie van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg op 14 februari 1955 stelde C.A. Baart de la Faille dat het bord behouden diende te blijven, nu besloten was het portaal weg te breken. RCE, panddossier Grote Kerk van Leerdam, RM24039-240340, 1932-1969, nr. 533.
- 9 Door de auteur is geen voorbeeld van een oudere tekst van de tien geboden in het kerkinterieur aangetroffen dan de kolumschilderingen in de Goudse Janskerk, die 1573 zijn gedateerd. De meeste van de getelde borden en schilderingen van de tekst van de tien geboden komen nog steeds voor in de kerkgebouwen waarvoor ze zijn bedoeld. Van andere weten wij dat ze bestonden doordat ze voorkomen op geschilderde kerkinterieurs die mogen worden beschouwd als min of meer betrouwbare weergaven van het historische kerkinterieur. In de meeste gevallen kan de werkelijke aanwezigheid worden gestaafd door mededelingen in de kerkmeesters- en kerkvoogdijarchieven, aanwezig bij de auteur.
- 10 P.H. Rem, *De inrichting van de Grote Kerk van Dordrecht en van de Laurenskerk van Rotterdam, 1572-ca. 1625. Bijdrage tot de kennis van het kerkinterieur van de Nederlands-gereformeerden in de eerste halve eeuw na de erkenning van hun gezindte als publieke kerk*, dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam, 1998, deel I, 163-166.
- 11 P.H. Rem, 'De koorhekbekroning in de Haarlemse St. Bavo na de Reformatie', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* (1987) 24, 20-24.
- 12 Steensma telt tachtig nog bestaande tiengebodenborden in de kerken. Regnerus Steensma, *Protestantse kerken. Hun pracht en kracht*, Bornmeer 2013, 164.
- 13 In de provincies Drenthe, Limburg en Flevoland zijn mij op dit moment geen kerken bekend waar een tekst van de tien geboden als zinvol kerksieraad is aangebracht.
- 14 H. de Keyser, *Architectura Moderna ofte Bouwinge van onsen tyt [etc.]*, Amsterdam, bij C. Danckertsz, 1631, plaat 10, links.
- 15 Regionaal Archief Gorinchem, Oud-Archief van de Gemeente Leerdam, II-261, bijlagen tot de rekeningen van de burgemeesters 1695, fol.16v en II-262, bijlagen tot de rekeningen van de burgemeesters 1698, fol.15r.
- 16 N. Japikse (red.), *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck eersten graaf van Portland*, tweede gedeelte, deel III, 's-Gravenhage 1937, R.P.G., kleine serie, 28, 47.
- 17 De mededeling dat de koning-stadhouder voor het bord heeft betaald, zoals in C.L. van Groningen, *De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk*, Zeist/Den Haag 1989, 330, wordt helaas niet gestaafd met bronvermelding.
- 18 Nationaal Archief (NA), 1.08.11, Nassause Domeinraad, Inleiding op het archiefblok, deel 6-vI, Leerdam. Rentmeester van Leerdam, Acquoy en Schoonderwoerd was Jan Adriaen Saagman.
- 19 Voor dit onderzoek zijn de Ordonnantieboeken 1000 (1695)-1002 (1703) van de Nassause Domeinraad geraadpleegd, NA, 1.08.11.
- 20 J.R. ter Molen, 'Het Huis van Oranje – kunst en religie', in: K. Apperloo-Boersma en H.J. Selderhuis (red.), *God, Heidelberg en Oranje. 450 jaar Heidelbergse Catechismus*, Utrecht 2013, 180-191.
- 21 P.H. Rem, 'Eregestoelten voor het Huis Oranje-Nassau in de Nederlandse kerkgebouwen', in: Apperloo-Boersma en Selderhuis 2013 (noot 20), 193-202.
- 22 Aan een recent verzorgd overzicht van

glazen die door Oranje zijn geschonken kunnen de volgende worden toegevoegd, volgens gegevens in de Ordonnantieboeken van de Nassause Domeinraad, NA, 1.08.11. Door prins Frederik Hendrik geschonken wapenglas aan de kerk van Purmerland, tijdens de herbouw van de

kerk, 1641 (993, fol.45r); de kerk van Wateringen, 1643 (993, fol.201r); de kerk van Beverwijk, 1645 (993, fol.290v); de Grote Kerk van Middelharnis, 1645 (993, fol.295r); de kerk van Nieuwendam, 1645 (993, fol.295r) en de kerk van Piershil, 1645 (993, fol.301v). E. van Heuven-van

Nes (red.), *Nassau en Oranje in gebrandschilderd glas*, Hilversum 2015. NA, 1.08.11, Nassause Domeinraad, inv. nr. 5400, Handvesten voor de stad en het graafschap Leerdam, verleend door Willem III, 1698, concept nieuwe keuren, 21 februari 1698.

DR. P.H. REM is senior conservator van Paleis Het Loo, het favoriete paleis van koning-stadhouder Willem III. Hij studeerde als architectuurhistoricus af op de ver-

bouwing van Paleis Soestdijk in de jaren 1815-1821. In 1998 promoveerde hij op het protestants kerkinterieur in Dordrecht en Rotterdam.

THE TEN COMMANDMENTS PANEL IN LEERDAM'S GROTE KERK: A ROYAL CHURCH ORNAMENT

PAUL REM

The large, wooden panel inscribed with the Law of Moses in Leerdam's Grote Kerk is a striking example of a 'Ten Commandments panel', a common decorative element in Dutch churches after 1572, the year in which the Northern Netherlands rebelled against Spanish rule. This year also marks the switch from Roman Catholicism to Protestantism as the public religion of the young Dutch Republic. In church buildings elements associated with Catholic worship made way for large and richly decorated panels bearing biblical texts, of which the text of the Ten Commandments was by far the most popular. Of the 223 known examples 155 are still to be found in church buildings today. The Ten Commandments panel in Leerdam's late-medieval church is distinguished by its baroque monumentality, by the presence of the date 1698, and by the coat of arms of the Stadholder William III (1650-1702), Prince of Orange and King of England, Scotland and Ireland, who also bore the title of Count of Leerdam. The customary location for a panel with the Law of Moses is the boundary between choir and nave. It was in the choir that the Lord's Supper was usually celebrated, the sacrament recalling Christ's sacrifice in both Roman Catholic and Protestant worship. The panel with the Ten Commandments, usually affixed to the choir screen above the entrance to the choir, refers to the mercy of Christ, who fulfilled the Law through the shedding of His blood. A fine example of this placement in the early Protestant period can be found in Leiden's Pieterskerk.

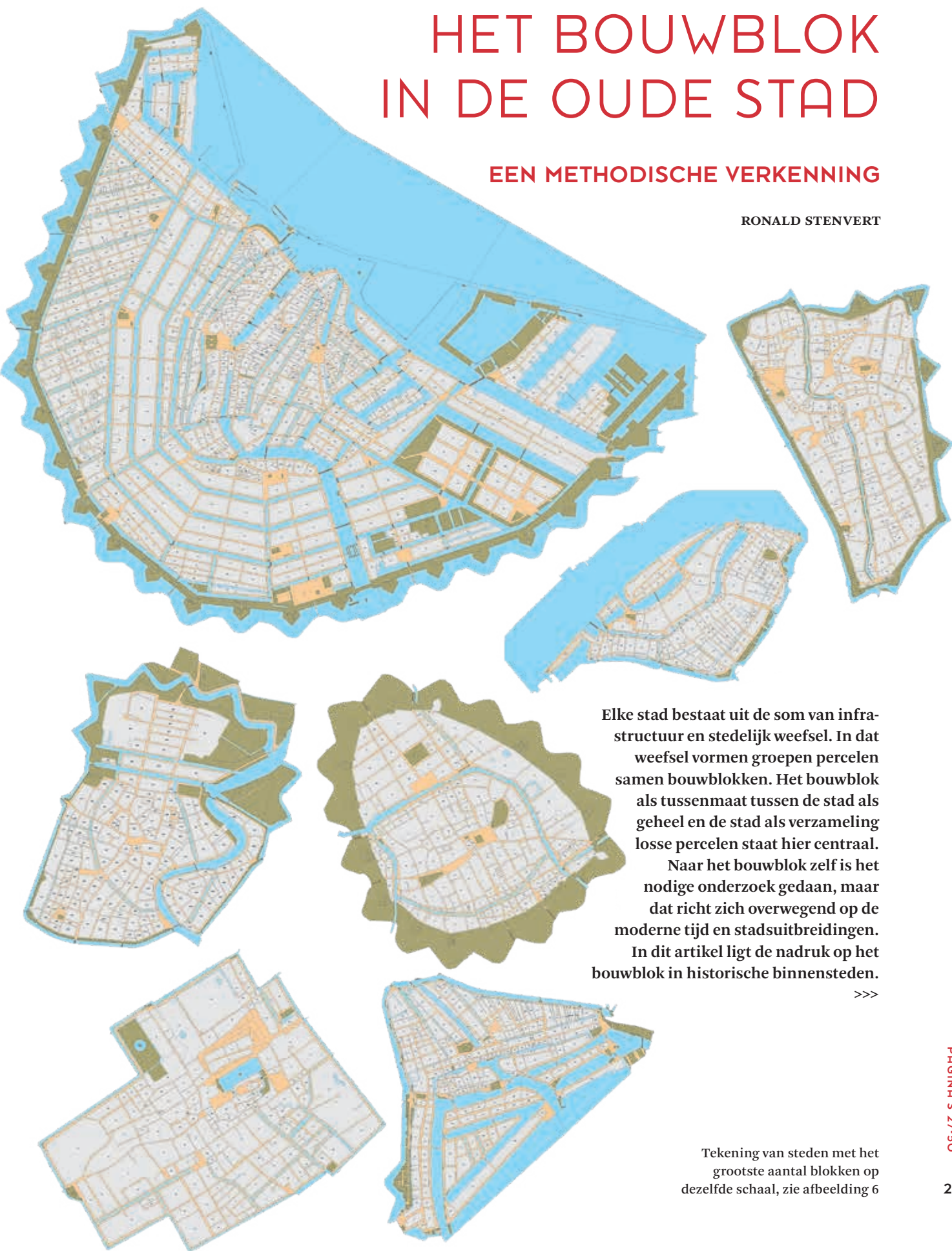
The panel in the church in Leerdam was originally located above the western entrance to the nave and formed a unit with the portal. In the eighteenth century it was placed above a new wooden porch in the choir screen, but after this later addition was removed during the most recent restoration of 1957-1960, the panel was relocated to the north transept where it now stands against a blank wall. The lower double door zone has been replaced by oak panelling. The panel's most distinctive feature is the sculpted, painted and partially gilded coat of arms of William III in the broken, segmental pediment above the classicist framing of the twin tablets of the Law. The shield is flanked by the ornaments of the Order of the Garter, while the plinth bears the monogram W : R (Willem Rex).

There is currently no evidence to suggest that the panel was gifted to the church by William III in his capacity as Count of Leerdam. Nor is the motivation for placing the panel in the church entirely clear. Whereas painted glasses, organs and baptismal and Lord's Supper utensils decorated with the coat of arms of members of the House of Orange-Nassau are generally considered to be gifts, that is probably not the case for panels inscribed with biblical texts and decorated with the Orange-Nassau coat of arms. It is more likely to have been an act of homage to high authority, in the case of Leerdam a tribute to its count, William III.

HET BOUWBLOK IN DE OUDE STAD

EEN METHODISCHE VERKENNING

RONALD STENVERT

Elke stad bestaat uit de som van infrastructuur en stedelijk weefsel. In dat weefsel vormen groepen percelen samen bouwblokken. Het bouwblok als tussenmaat tussen de stad als geheel en de stad als verzameling losse percelen staat hier centraal. Naar het bouwblok zelf is het nodige onderzoek gedaan, maar dat richt zich overwegend op de moderne tijd en stadsuitbreidingen. In dit artikel ligt de nadruk op het bouwblok in historische binnensteden.

>>>

Tekening van steden met het grootste aantal blokken op dezelfde schaal, zie afbeelding 6

De centrale vraag daarbij is: welke relatie bestaat er tussen de omvang van een stad en het aantal bouwblokken daarin? Daarnaast wordt aandacht geschonken aan de aard en de vorm van de bouwblokken in relatie tot de percelen en de daarop staande panden. Het doel van dit onderzoek is het fenomeen bouwblok nader te beschrijven, preciezere onderscheiden te maken en deze in kwantitatieve zin te duiden. Hiertoe is een methodiek ontwikkeld om op een systematische wijze de bouwblokken in een stad te definiëren. De kadastrale kaart uit 1832 diende daarvoor als uitgangspunt, waarbij ook de kadastrumnummers een rol spelen. De eerste resultaten van dit onderzoek komen in dit artikel aan de orde. De op uniforme wijze gedefinieerde verzameling bouwblokken kan ook voor andere onderzoekers als basis voor verdere studie dienen.

Allereerst wordt in theoretische zin ingegaan op de genoemde relatie tussen de omvang van de stad en het aantal bouwblokken, gevolgd door een beschouwing over de aard en het karakter van de bouwblokken zelf en de bijbehorende terminologie. Aan het eind wordt het praktische nut van het werken met bouwblokken voor het opstellen van bouwhistorische waardekaarten aangetoond: door vergelijking met recente kadastrakaarten in combinatie met analyse van de bestaande bebouwing – in de vorm van een blokkenatlas – kan een betere inschatting worden gemaakt van de bouwsubstantie in historische binnensteden.¹

STADSMORFOLOGIE

Onderzoek naar vorm en verandering van steden wordt aangeduid als stadsmorfologie of ‘urban morphology’.² Stedenbouwkundige Kropf onderscheidt binnen de stadsmorfologie vier benaderingen, waarvan het typomorfologisch onderzoek hier centraal zal staan.³ Typomorfologisch onderzoek beschouwt niet alleen de vorm van de stad, maar ook de gebouwen en hun groepering (vorm, functie en ontwikkeling).⁴ Daarmee onderscheidt deze methode zich van sociaalwetenschappelijk en architectonisch onderzoek naar de stad.⁵ Grondleggers van de methode zijn M.R.G. Conzen (1907-2000) en S. Muratori (1910-1973), die er met hun studies naar respectievelijk Alnwick⁶ en Venetië⁷ respectievelijk een Duits-Angelsaksische en een Frans-Italiaanse invulling aan gaven. Nauwkeurig typomorfologisch onderzoek is notoir arbeidsintensief, waardoor deze studies niet eenvoudig voor andere steden herhaalbaar zijn gebleken.⁸

De Italiaanse traditie werd op een eigen wijze voortgezet door Franse onderzoekers van de École d’architecture in Versailles. Vooral het werk van Philippe Panerai (*1940) en Jean Castex (*1942) maakte school. Hun belangrijkste publicatie *Formes urbaines. De l’îlot à la barre* uit 1980 werd in 1984 vertaald als *De rationele stad. Van bouwblok tot wooneenheid*.⁹ Opmerkelijk daarbij is dat in Nederland van bouwblokken wordt

gesproken, terwijl de Fransen spreken over ‘îlots’, eilanden.¹⁰ Panerai en Castex schetsen de ontwikkeling van het gesloten bouwblok via het halfopen bouwblok naar de strokenbouw. Die ontwikkeling krijgt opnieuw aandacht in de *Atlas van het Hollandse bouwblok*.¹¹ In beide gevallen ligt de focus op Amsterdam en komt de historische binnenstad er bekaaid af. Dat geldt minder voor *Amsterdam als stedelijk bouwwerk. Een morfologische analyse*.¹² Meer specifiek gericht op de oude binnenstad zijn de publicaties van Koster en Gramsbergen over respectievelijk de Groningse stadsuitleg en transformaties in de binnenstad van Amsterdam.¹³ Gerelateerd hieraan is het onderzoek van Rutte en Boerefijn naar bouwpercelen en standaardmaten van laatmiddeleeuwse steden.¹⁴

Daarnaast bestaat een groeiende belangstelling voor bouwhistorische waardekaarten van historische binnensteden waarmee de (verwachte) historische bouwsubstantie in kaart kan worden gebracht.¹⁵ De daarbij gehanteerde methode bouwt voort op het werk van Rudger Smook, die als een van de eersten de oudste kadastrale kaarten van 1832 benutte voor de analyse van ruimtelijke veranderingsprocessen (afb. 1).¹⁶ Hij deed dit door van 36 historische steden de kadastrale kaarten van 1984 over die van 1832 te leggen en de verschillen te analyseren.

Inmiddels is de kadastrale kaart van 1832 bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) digitaal

1. Voorpagina van het boek van Rudger A.F. Smook uit 1984

voor een ruimer publiek beschikbaar gekomen. Ook historici zijn volop met deze onvolprezen informatiebron aan de slag gegaan. Dit heeft geresulteerd in het HISGIS, een historisch geografisch informatiesysteem, 'bedoeld voor ieder met interesse in kaarten, historie, huizen, namen, genealogie en grondbezit'.¹⁷ Inmiddels is deze oudste kadastrale kaart voor grote delen van Nederland in dit systeem opgenomen. Die gegevens zijn echter, conform de bron, uitsluitend per perceel georganiseerd.

STAD EN BLOK

Tussen enerzijds de analyse van de historische stad als geheel en anderzijds de beschouwing van de stad als verzameling afzonderlijke percelen bevindt zich het bouwblok als bruikbare tussenmaat. Daarom staat het bouwblok in dit artikel centraal.¹⁸ Vanuit het bouwblok kan naar de stad als geheel worden gekeken: uit hoeveel bouwblokken bestaat een stad bij een bepaalde omvang? Maar ook kan de parcellering van het bouwblok nader worden beschouwd: wat is een bouwblok, welke vormen bestaan er en wat is de gemiddelde grootte en samenstelling? Daarnaast is het mogelijk uitspraken te doen over de verhouding tussen infrastructuur en bouwblokken en over bebouwing in relatie tot de stedelijke rand.¹⁹

Maar allereerst is een definitie van het begrip bouwblok op zijn plaats. Een bruikbare definitie luidt: 'een bouwblok is het kleinst mogelijk afgrensbaar gebied van aangrenzende percelen, dat geheel of grotendeels door infrastructuur is omsloten en waarop tenminste één gebouw staat'.²⁰ Deze definitie impliceert dat een bouwblok altijd bestaat uit een parcellering met daarop enige vorm van bebouwing.²¹ In het navolgende zal blijken dat deze beide kaartlagen – verkavelingsvorm en bebouwingspatroon – veelvormig van aard zijn. Daarbij moet worden opgemerkt dat in de grotere steden in 1832 op nagenoeg elk perceel in een bouwblok een pand (of een groep panden) stond. Zogeheten 'ledige erven' waren een uitzondering. In kleinere en landelijke steden kwamen onbebouwde erven vaker voor, maar zelden meer dan enkele procenten van het totaal aantal percelen.

STAD EN KAART

De kadastrale kaart van 1832 blijkt om een aantal redenen bij uitstek geschikt om te komen tot een systematische benadering van het fenomeen bouwblok in de historische stad.²² Allereerst vanwege de nog grote 'ongereptheid' van de stad op het moment van vervaardiging van de kaarten, kort na de Franse tijd. De meeste steden hadden nog een duidelijke afbakening en grens tussen stad en land. In de stad zelf hadden nog niet de ingrijpende veranderingen plaatsgevonden die zo kenmerkend zijn voor het Nederland van na 1870.²³ Naast latere verkeersdoorbraken gaat het daarbij om de ste-

delijke ruimte die gaandeweg werd ingenomen door de 'explosie' van nieuwe bouwtypen zoals onder meer scholen, fabrieken en (post)kantoren.

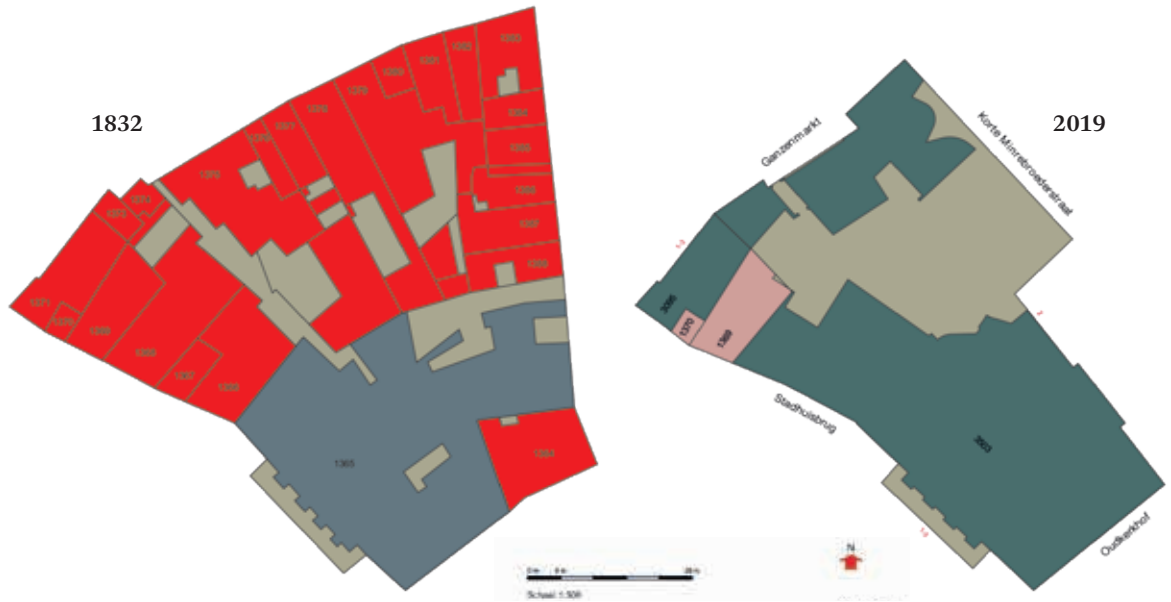
Een belangrijk, tot nu toe nauwelijks onderkend aspect bij de analyse van de kadasterkaarten is het feit dat de landmeters op een uniforme wijze te werk gingen. Elke gemeente werd verdeeld in een aantal secties, aangeduid met een hoofdletter, beginnend met de letter A.²⁴ Deze zogenaamde minuutplannen werden getekend op een standaardschaal van 1:2500. Voor steden met een dichte bebouwing gebruikte men een schaal van 1:1250. Na afronding van het intekenen van de percelen kreeg elk perceel een uniek kadastraal nummer.

De manier waarop dit alles diende te geschieden, staat beschreven in de *Methodique verzameling* uit 1812.²⁵ Toch blijken er kleine onderlinge verschillen per provincie. Zo voorzagen de landmeters in de provincie Gelderland de bouwblokken zelf van een afzonderlijke (blok)letter, terwijl dat in andere provincies niet het geval was.

Door bij het digitaliseren van de kadasterkaarten goed te letten op de opeenvolgende kadasternummering, kan men systematisch het aantal blokken van een stad bepalen, waarbij de bovengenoemde definitie van het bouwblok als richtlijn wordt gehanteerd.²⁶ Op deze wijze kan elke stad worden verdeeld in een eindig aantal bouwblokken. In dit onderzoek heeft elk blok een uniek volgnummer, beginnend met het nummer van de sectie.²⁷ Zo werd in 1832 de binnenstad van Utrecht verdeeld in drie secties: A, B en C. Bepaling van de bouwblokken leidde voor sectie A tot 39 blokken en voor B en C tot respectievelijk 44 en 56 blokken. Dat bracht het totaal aantal blokken voor de Utrechtse binnenstad op 139. Op deze wijze is het mogelijk om elk bouwblok in Nederland van een uniek nummer te voorzien door dat betreffende blok te koppelen aan de uniforme locatiecode van de stad. De 'locode' van Utrecht is UTC.²⁸ Het oude stadhuis van Utrecht ligt derhalve in blok UTC A37 (afb. 2).²⁹

Door het volgen van de oorspronkelijke kadastrale volgnummers (hier oerkadasternummers genoemd) kunnen op deze wijze de blokken worden bepaald. In de meeste gevallen is dat relatief eenvoudig, omdat waar mogelijk, volgens de *Methodique*, het eerste en het laatste kadasternummer van het blok in principe naast elkaar moesten komen te liggen en de nummering daartussen met de wijzers van de klok mee geschiedde. Dit is te zien in het Amsterdamse blok E044 met daarin het Huis Bartolotti (Herengracht 170) (afb. 3).

Niet alle kadastrale percelen blijken in een bouwblok te kunnen worden ondergebracht. Dat geldt bijvoorbeeld voor onbebouwde of zeer spaarzaam en onregelmatig bebouwde percelen aan de rand of kleine groep-

2. Tekening van het bouwblok UTC A37 in Utrecht in 1832 en 2019. In grijze tinten de oude en de nieuwe vorm van stadhuis (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

3. Tekening van het bouwblok AMS E044 in Amsterdam in 1832 en 2014. Midden door dit bouwblok kwam in 1895 een doorbraak in de vorm van de Raadhuisstraat. In oranje (linksboven bij de pijl) het eerste (3703) en het laatste nummer (3818) van het blok; in paars het Huis Bartolotti. De rode panden in de situatie van 2019 staan op percelen die sinds het begin niet van omvang zijn veranderd en bezitten daardoor nog hun oorspronkelijke nummer (oer kadastrale nummers) (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

jes vrijstaande percelen elders. De laatste worden hier 'solitair' genoemd. Te denken valt aan het Paleis op de Dam of de Noorderkerk in Amsterdam. Het eerstgenoemde staat soeverein solitair; de Noorderkerk vormt een klein solitair cluster van vier percelen met een naast de kerk aangebouwde predikants- en kosterswoning en een kerkenraadskamer. Tegen de Oude en de Nieuwe Kerk in Amsterdam zijn zo veel bouwsels verzezen dat deze kerken het centrum van een eigen bouwblok vormen.

De rand van de stad werd doorgaans gevormd door de eerste en de laatste serie kadastrumnummers van elke sectie en was, zoals gezegd, niet of nauwelijks bebouwd. Zo stonden in 1832 op de bolwerken van de omwalling tussen de Lijnbaansgracht en de Singelgracht in Amsterdam molens, lijnbanen en verspreide gebouwen voor overwegend nijverheidsactiviteiten. In andere steden bevonden zich in de rand ook begraafplaatsen of waren delen nog in gebruik voor militaire doeleinden.

Behalve de bouwblokken, solitaire gebouwen en de buitenrand, wordt ook droge en natte infrastructuur onderscheiden. Droge infrastructuur bestaat uit brug-

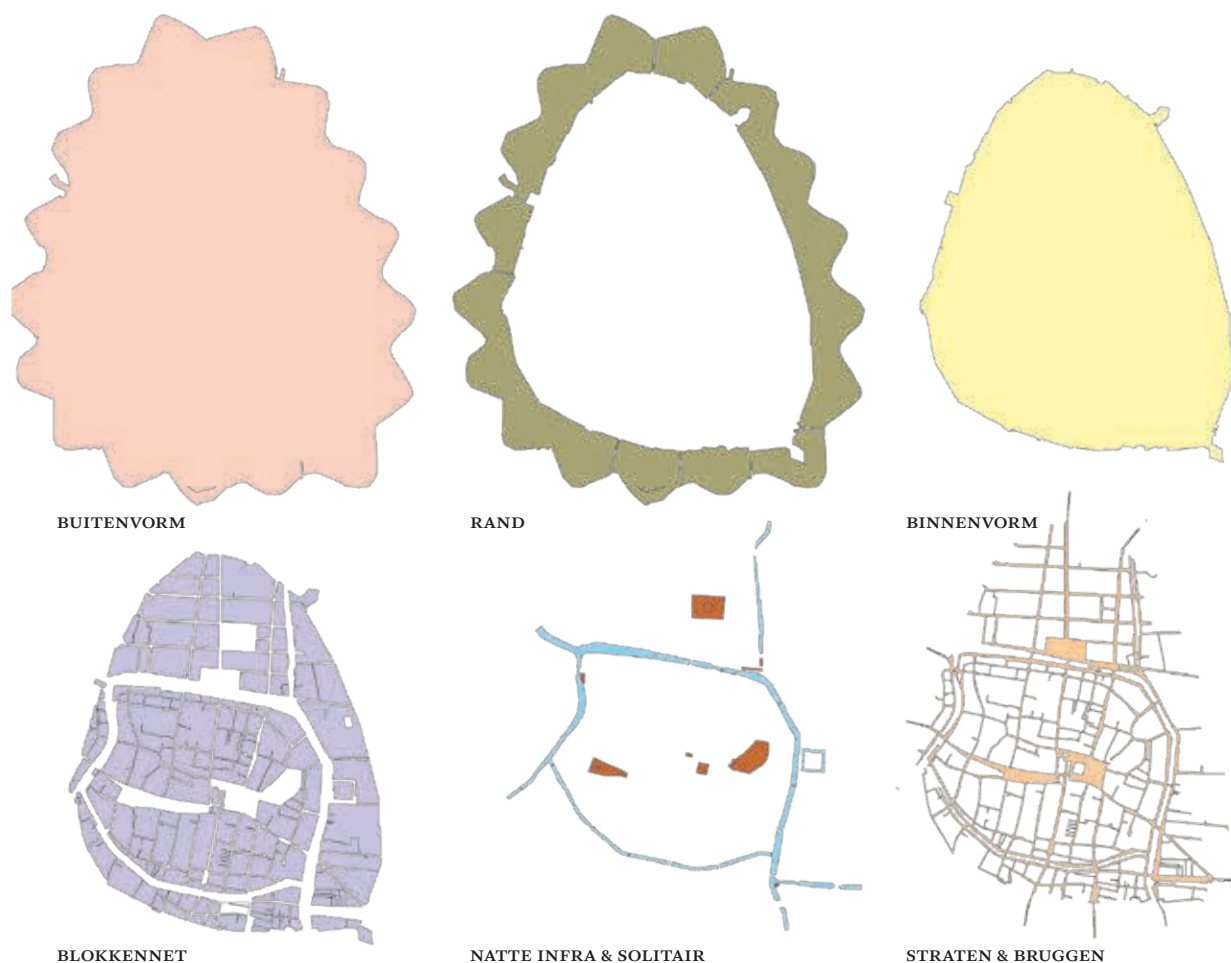
gen, wegen en pleinen. Deze hebben op de kadastrale kaart van 1832 geen nummers (op moderne kadastrale kaarten wel). Natte infrastructuur behelst singels, stromen en sloten, die alle zijn voorzien van een kadastrumnummer (afb. 4).

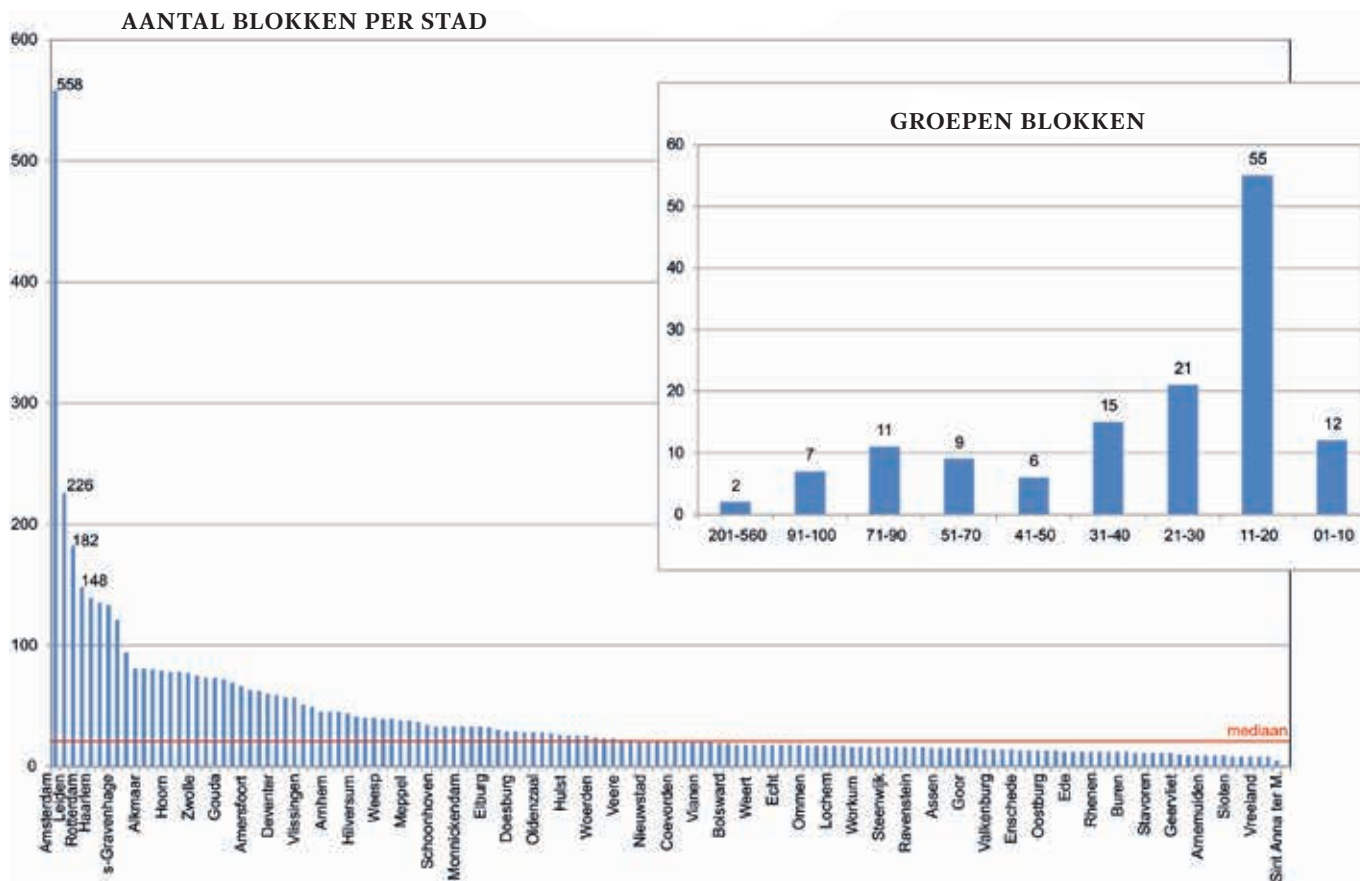
STEDEN EN HUN BOUWBLOKKEN

Op de hierboven omschreven wijze is op basis van de kadastrale kaart uit 1832 voor in totaal 140 gedigitaliseerde kadastrale kaarten van Nederlandse steden een indeling in bouwblokken gemaakt.³⁰ Dit bestand is de basis voor de hier gepresenteerde analyse. Voor dit onderzoek zijn alle steden door de auteur gedigitaliseerd in blokken, buitenrand, solitair en natte en droge infrastructuur. Het resultaat is een dataset van in totaal ruim 5400 bouwblokken.³¹

Amsterdam behoort met zijn 558 bouwblokken tot de buitencategorie. De blokken omvatten hier samen 26.866 percelen en dat geeft, zoals nog zal blijken, met gemiddeld 48 percelen per blok een dichtheid die ruim boven het landelijk gemiddelde ligt. De hoofdstad wordt op ruime afstand gevolgd door Leiden met 226 blokken – minder dan de helft. Zes andere steden heb-

4. Tekening van de onderdelen van de binnenstad van Groningen in 1832. In kakikleur de rand; in lichtpaars het somtotaal van de bouwblokken, in bruin de solitair, in lichtblauw de natte infrastructuur en in zandkleur de droge infrastructuur (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

5. Grafiek van het aantal bouwblokken van de 140 steden, met in rood de mediaan ter waarde van 21 bouwblokken. In de inzet de verdeling in grootteklassen van blokken (grafiek auteur)

ben meer dan honderd bouwblokken: Rotterdam (182), Haarlem (148), Utrecht (139), Groningen (135), Den Haag (133) en Dordrecht (121), op korte afstand gevolgd door Maastricht (94) (afb. 5). Deze negen steden vormen nog steeds de vier grootste steden, aangevuld met twee provinciehoofdsteden en drie forse Hollandse steden (afb. 6).

Elf steden bestaan uit meer dan zeventig bouwblokken, waaronder vijf Hollandse steden en vier provinciehoofdsteden (Leeuwarden, 's-Hertogenbosch, Middelburg en Zwolle). Na deze groep komen negen steden met tussen de vijftig en zeventig blokken, waaronder Nijmegen, Amersfoort en Deventer. De zes steden met boven de veertig blokken, waaronder Arnhem en Harderwijk, zijn te zien als de overgang tussen grotere en kleine steden.

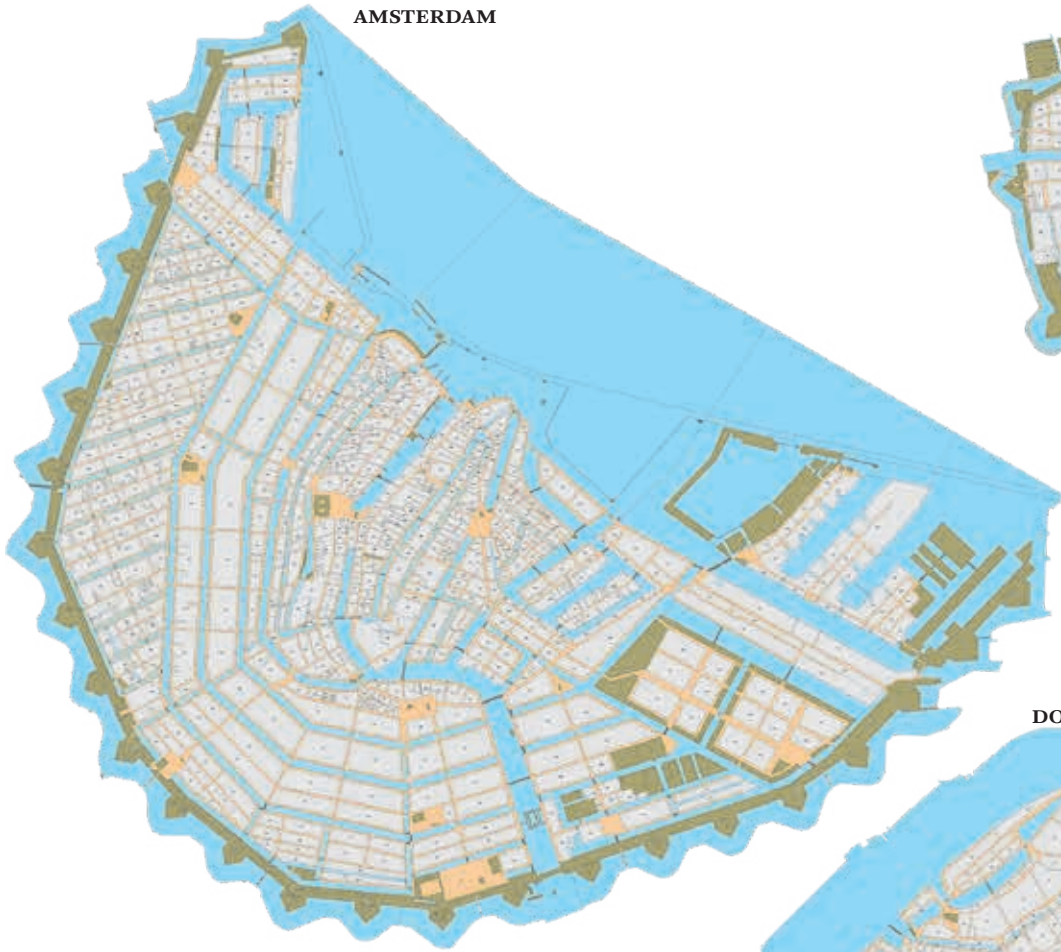
Slechts een kwart van alle Nederlandse steden blijkt in 1832 meer dan veertig bouwblokken te omvatten. De overige driekwart hebben er minder dan veertig. Steden van naam zoals Breda (40), Goes (38) en Roermond (33) tellen minder bouwblokken dan mogelijk in eerste instantie gedacht. Vijftien steden omvatten tussen de dertig en veertig blokken en 21 tussen de twintig en dertig blokken, waaronder Oudewater (29), Oldenzaal (28) en Woerden (25).

Opmerkelijk is het relatief grote aantal steden – bijna 40% van het totaal – met tussen de tien en twintig blokken. Veel daarvan komen overeen met het beeld dat we hebben van kleinere landelijke steden, zoals Franeker (20), Bolsward (19), Groenlo (18), Lochem (17), Steenwijk (16) en Woudrichem (12).³² Tot slot bestaan er ruim tien steden met minder dan tien bouwblokken; veelal kleinere vestingsteden als Sloten (9), Nieuwpoort (9) of de kasteelsteden Batenburg (8) en 's-Heerenberg (8) (afb. 7).

Over deze plattegronden als geheel kunnen nadere uitspraken worden gedaan. Zo blijkt het gemiddelde 39 blokken per stad, maar na aftrek van de negen grootste steden daalt dit aantal tot 29. Dat laatste aantal is meer in lijn met de mediaan van het totale bestand, die op 21 blokken per stad uitkomt.

Het aantal percelen per bouwblok bedraagt gemiddeld 33, onafhankelijk van de omvang van het blok zelf. Het grootste gemiddelde aantal percelen per blok is te vinden in Den Haag (59), Breda (56), Schiedam (49), Amsterdam (48) en Delft (46). Kleine en landelijke steden hebben gemiddeld de minste percelen per blok, zoals Sloten (16), Elburg (14), Hindelopen en Hardenberg (beide 10). De mediaan ligt hier op 25 percelen per blok.

AMSTERDAM

LEIDEN

UTRECHT

DORDRECHT

HAARLEM

GRONINGEN

MAASTRICHT

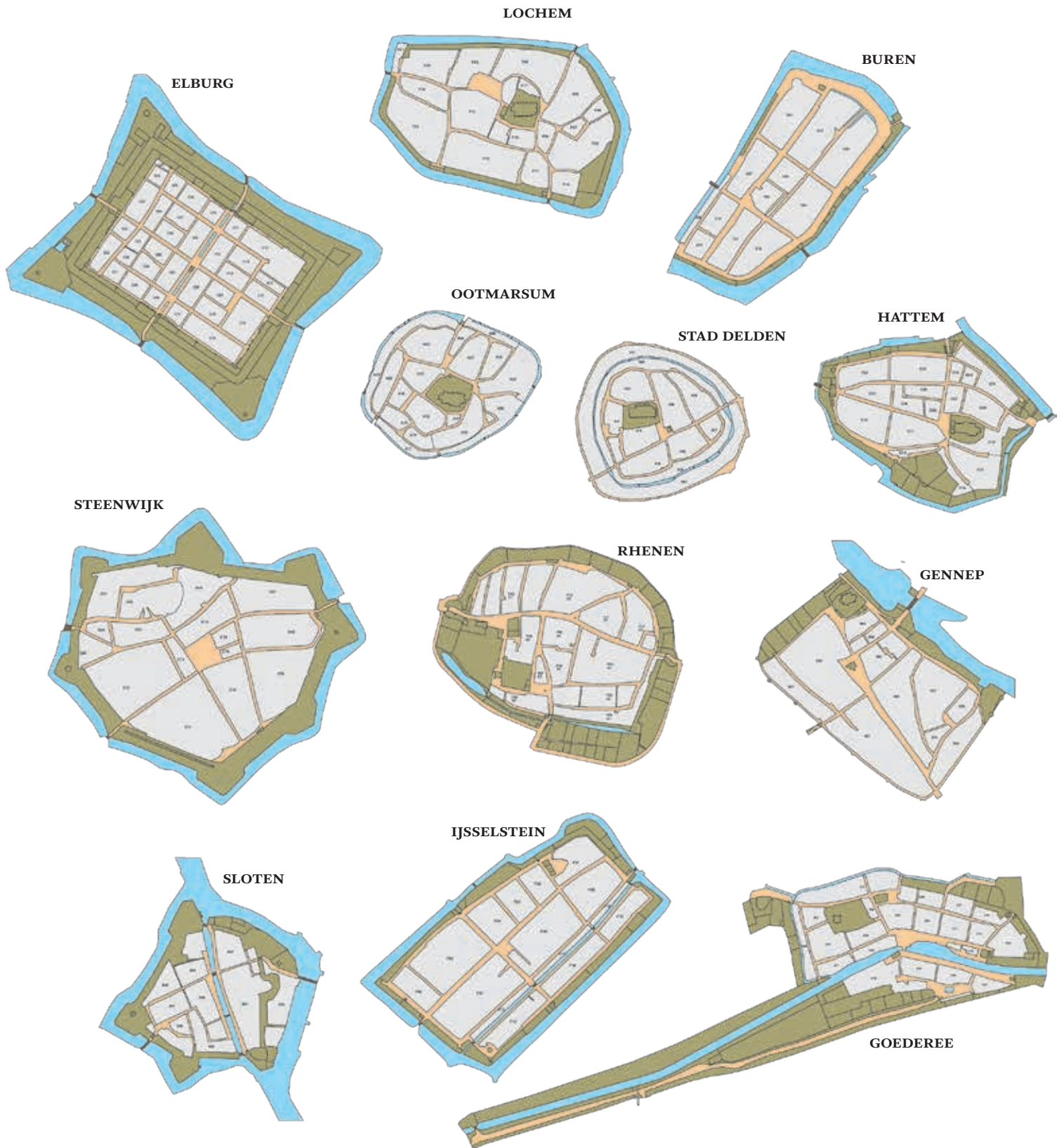
DEN HAAG

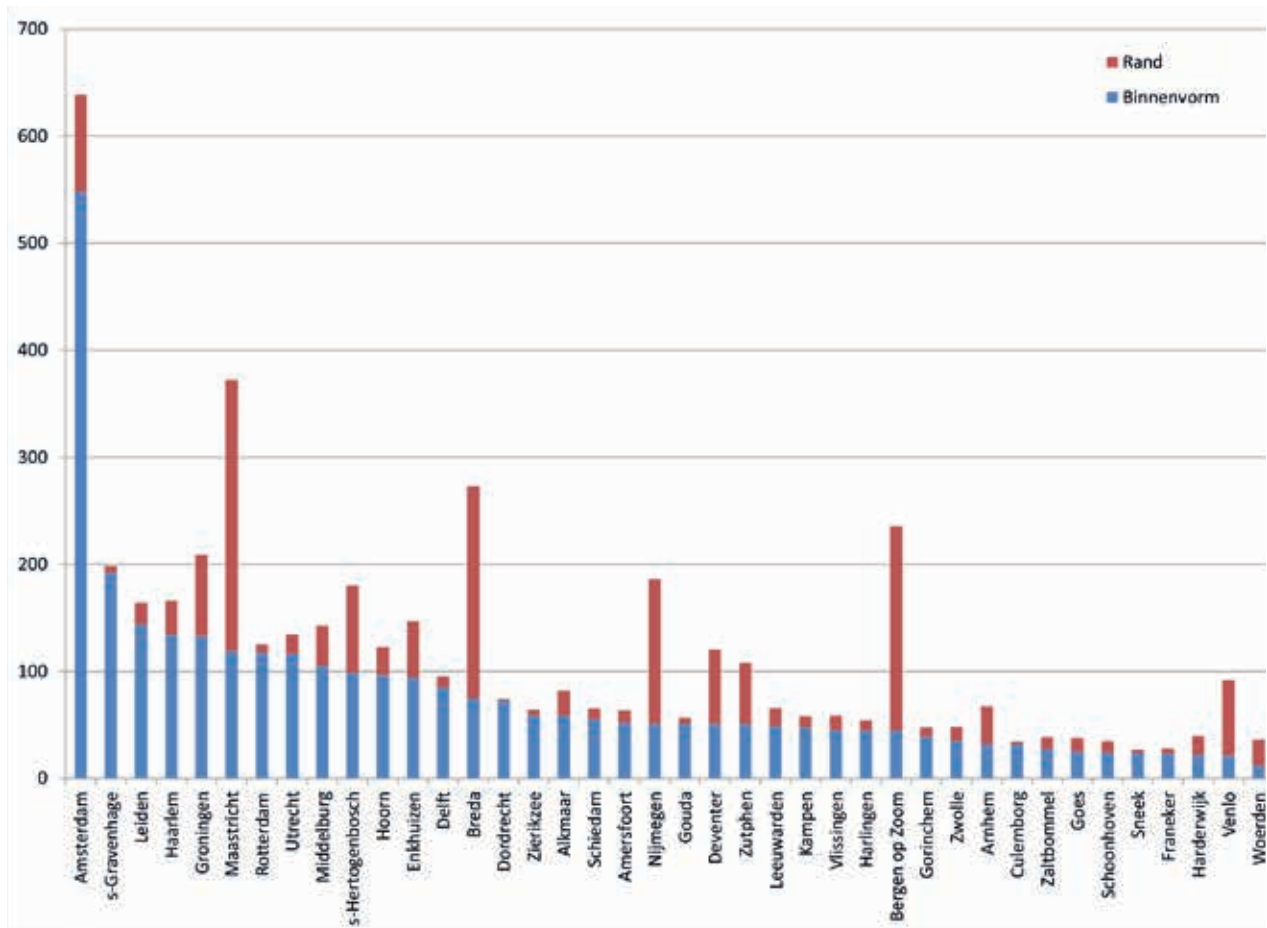
ROTTERDAM

6. Tekening van de negen steden met het grootste aantal blokken op dezelfde schaal (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

7. Tekening met een selectie van twaalf kleinere steden op dezelfde schaal (maar groter dan van afb. 6). In het midden de 'eivormige' plattegronden van Lochem, Ootmarsum, Stad Delden en Hattem (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

8. Grafiek met de omvang van de veertig grootste steden, met in blauw de binnenvorm en in rood de rand (waarbij de vestingsteden er duidelijk uitspringen) (grafiek auteur)

Belangrijker dan het aantal blokken is de omvang daarvan. Daarbij doet zich een opmerkelijk verschijnsel voor: ondanks de vermelding van schaal 1:1250 op de kaarten, zijn alle kadasterkaarten in Noord-Holland in werkelijkheid op schaal 1:2000 gedigitaliseerd.³³

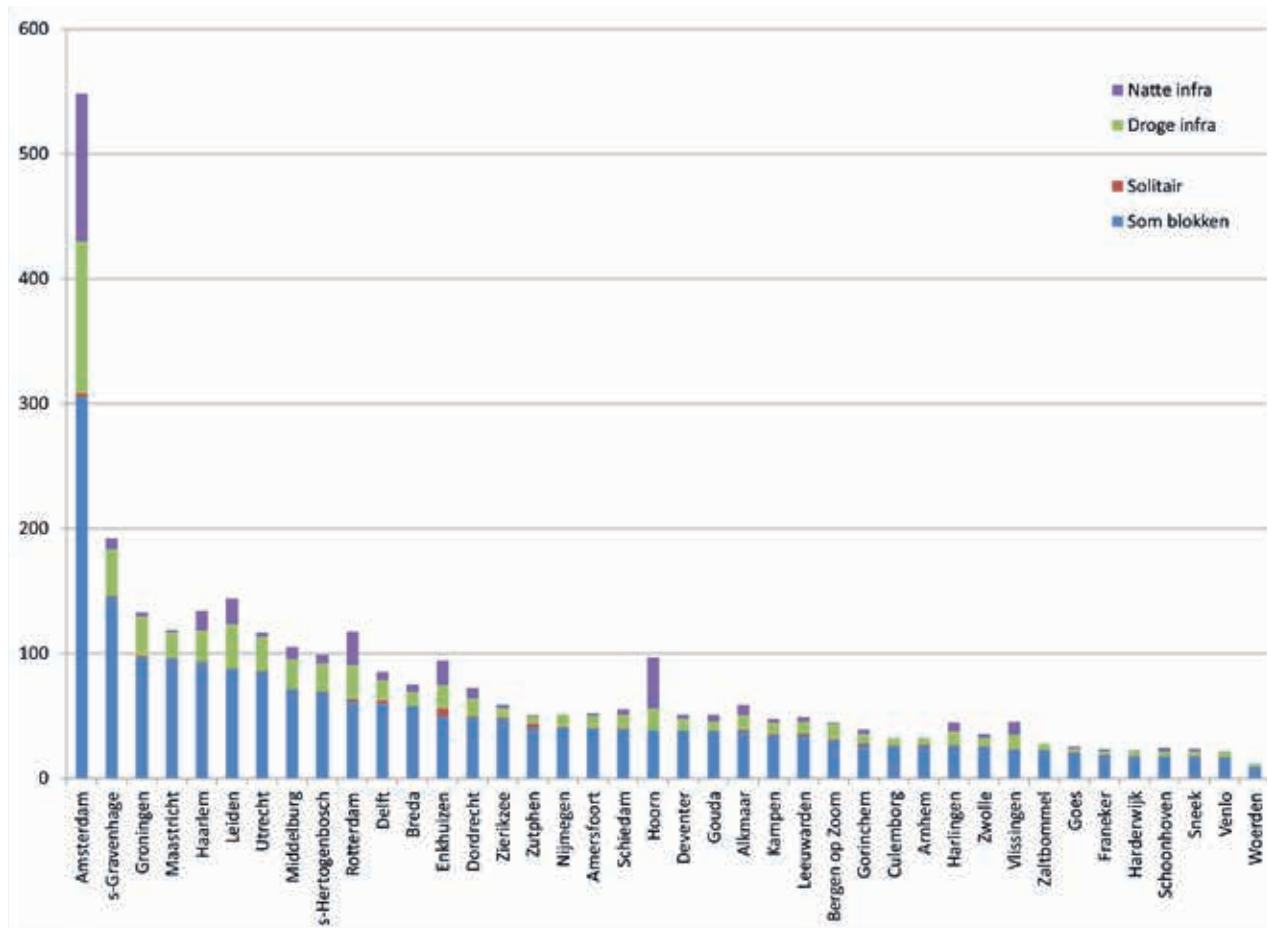
Na correctie blijkt Amsterdam ook de grootste binnenvorm (de binnenstad zonder rand) te hebben, gevolgd door Den Haag. Ook Leiden, Haarlem, Groningen, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Middelburg hebben een binnenstad die groter is dan 100 hectare. Deze steden hebben uiteraard ook het grootste somtotaal van de bouwblokken (zonder infrastructuur). Wanneer dit somtotaal van alle blokken wordt gedeeld door het totaal aantal blokken, dan blijkt de gemiddelde omvang van een bouwblok in 1832 0,59 hectare (circa 59 bij 100 meter) te hebben bedragen.³⁴ Met een gemiddelde van 33 percelen per blok geeft verdere doorrekening een gemiddelde perceelsgrootte in 1832 van 179 m² (circa 6 bij 30 meter).

Om verschillende redenen blijken steden als Breda, Maastricht en Den Haag flink grotere blokken te bevatten dan gemiddeld. In deze algemene vaststelling is (nog) geen rekening gehouden met het feit dat blokken aan de randen van de binnenstad over het algemeen

groter zijn dan in de kern. De 558 Amsterdamse bouwblokken hebben een gemiddelde omvang van 0,55 hectare, terwijl andere grote steden als Dordrecht, Leiden en Rotterdam blokken hebben van gemiddeld 0,40, 0,39 en 0,34 hectare. Bij een landelijk gemiddelde dichtheid van 53 percelen per hectare vertonen deze steden navenant hoge dichtheden: Rotterdam (129), Leiden (90), Amsterdam (88), Dordrecht (83). Lage dichtheden in grote steden bevinden zich in Maastricht (34), Enkhuizen (38), Breda (39).

NADERE ONDERVERDELING

Om in kwantitatieve zin meer over dit onderwerp te kunnen zeggen, wordt een groep van veertig grotere steden nader bezien. Dit zijn de 36 door Smook behandelde steden, aangevuld met de door hem vanwege oorlogsschade weggelaten steden Arnhem, Nijmegen, Rotterdam en Venlo. Eerst is gekeken naar de binnenvorm en de rand (afb. 8).³⁵ Het verschil tussen beide – de rand – blijkt de nodige variatie te bezitten, niet in de laatste plaats vanwege de in 1832 nog forse vestingwerken rondom steden als Maastricht, Breda, Bergen op Zoom, Nijmegen en Venlo. Minimale omvang hebben de randen van Dordrecht, Den Haag en Rotterdam, terwijl de rand van Amsterdam toch

9. Grafiek van de binnenvorm van de veertig grootste steden met als basis het somtotaal van de blokken, daarop de solitaire, de droge en de natte infrastructuur. De steden met grachten zijn herkenbaar aan de grotere maat van de natte infrastructuur (grafiek auteur)

nog een kleine 15% van de totale omvang uitmaakt.

Interessanter is de onderverdeling van de binnenvorm in de vier al genoemde groepen: het somtotaal van de bouwblokken, solitaire en droge en natte infrastructuur. Het blijkt dat solitaire gebouwen slechts 1,2% van het geheel uitmaken. In Enkhuizen en Zutphen ligt dit percentage wat hoger door de daar aanwezige solitaire kerken (met kerkhof). Blijft over de infrastructuur. Het aandeel natte infrastructuur blijkt sterk afhankelijk van de specifieke stad. Aanwezigheid van grachten en havens maakt dit relatief groot, terwijl in riviersteden als Nijmegen, Arnhem en Zaltbommel het aandeel natte infrastructuur in de binnenstad te verwaarlozen is (afb. 9).

Opmerkelijker is de vrij constante verhouding tussen de som van de bouwblokken en de droge infrastructuur. Deze komt neer op 80% bouwblokken en 20% infrastructuur. In steden als Rotterdam, Hoorn en Vlissingen ligt dit laatste rond de 30% en in Goes, Zierikzee en Zutphen rond de 15% (afb. 10). Deze relatieve constante van 4:1 geeft als het ware een maat voor de 'doorbloeding van het stedelijk weefsel'.

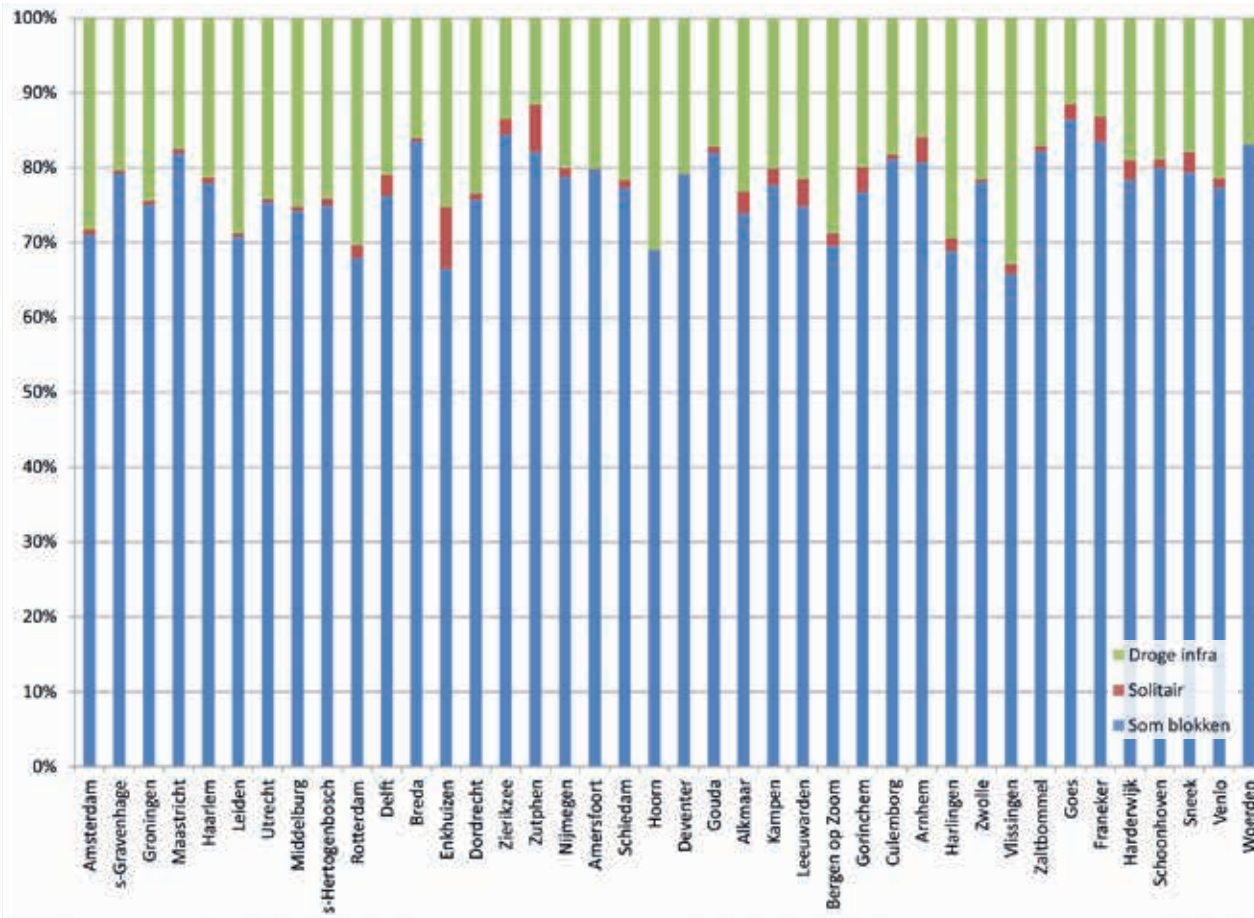
Zoals gezegd variëren de bouwblokken zowel sterk in omvang als in aantal percelen. Van de tien grootste

bouwblokken, alle groter dan 4 ha, liggen er vier in de Haagse binnenstad en vier in Maastricht. Van de tien kleinste blokken liggen er zeven in Amsterdam, alle kleiner dan 0,02 ha. Kwantitatief onderzoek, waarbij meer aandacht wordt geschonken aan de historische ontwikkeling van de betreffende steden, zou deze gegevens in de toekomst kunnen verfijnen.³⁶ Voor het ontstaan van de stad zullen de infrastructuur en de solitaire, in de vorm van wegen en kerken, dominant zijn geweest en de bouwblokken volgend. Naar die stadsontwikkeling zelf hebben anderen onderzoek gedaan.³⁷

BLOK EN STAD

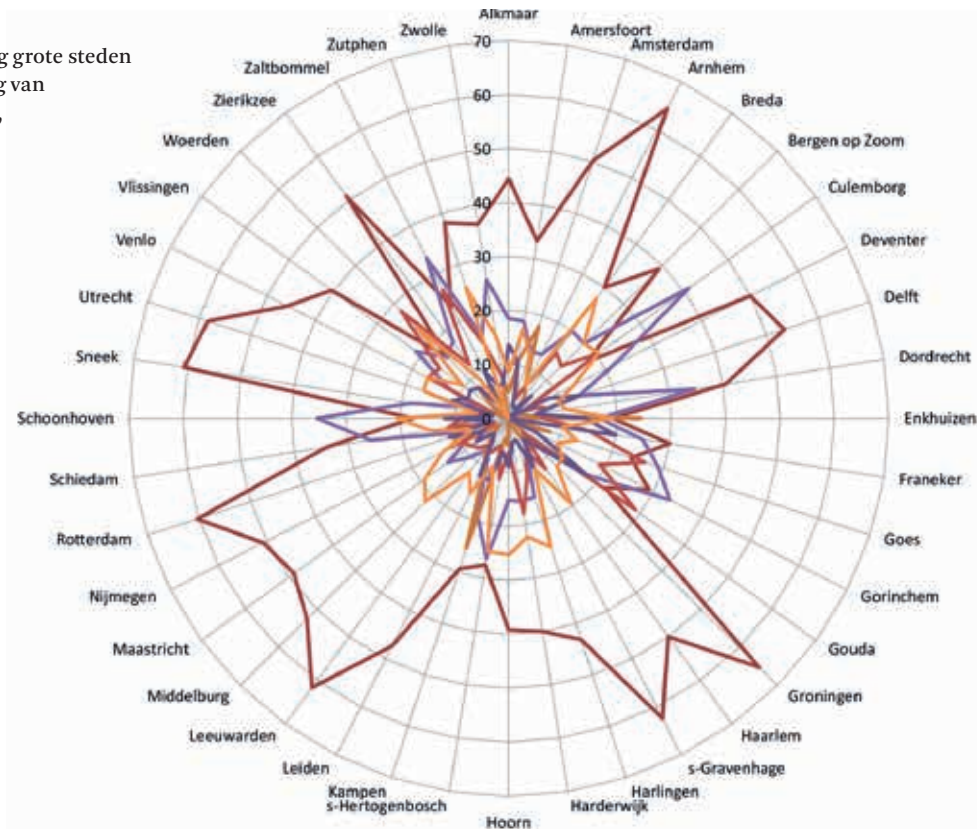
Over de vorm van de bouwblokken kan ook het nodige worden gezegd. Het overgrote deel daarvan is rechthoekig (64%), 13% is vierkant, 6% driehoekig, 5% langgerekt en de rest onregelmatig. De bebouwing zelf is overwegend blokvormig (46%), in de vorm van een eenzijdig lint (15%) of een tweezijdig lint (8%), L-vormig (9%), U-vormig (7%) en de rest onregelmatig (15%). Deze algemene verdeling blijkt gradueel per stad te verschillen (afb. 11).

Bij nadere beschouwing van het blok en van de plek

10. Grafiek met de percentages van de interne verdeling van de veertig grootste steden met als basis het somtotaal van de blokken, de solitaire en de droge infrastructuur. Opvallend is de vrij constante verhouding tussen blokken en droge infrastructuur (grafiek auteur)

11. Stergrafiek van de veertig grote steden met de percentuele verdeling van het karakter van de blokken, met als hoogste waarden: Groningen blokform, Culemborg eenzijdig lint, Kampen tweezijdig lint, Gouda L-vormig, Franeker U-vormig en Breda onregelmatig (grafiek auteur)

12. Tekening van twee aflopende blokken, links blok F37 in Zutphen met aan de bovenzijde de Laarstraat, rechts blok A25 in Zaltbommel met aan de bovenzijde de Nonnenstraat (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

van het pand op het perceel blijkt dat in de ene stad sprake is van een private stoep aan de voorzijde, en in de andere niet. Van de veertig steden zien we bij 22 een dergelijke stoep. Doorgaans gaat het om steden in Noord- en Oost-Nederland en niet in Holland. Zo komen in Haarlem, Delft, Leiden en Amsterdam geen private stoepen voor. Dat lijkt in tegenspraak met het feit dat Amsterdam bekendstaat om zijn grachtenpanden met stoepen. Deze bevinden zich echter niet op eigen terrein, maar op de openbare weg.³⁸ In steden waar de stoepen wel particulier bezit waren, heeft de overheid ze vaak later onteigend ten behoeve van het toenemende verkeer.

In dit al dan niet voorkomen van stoepen op de 'hogere gronden' klinkt in zekere zin de fysieke ondergrond van de stad door. Die bepaalt mede het karakter van het bouwblok en daarmee de (typo)morfologie. Niet dat er een duidelijk onderscheid bestaat tussen 'veenblokken' en 'zandblokken'. In extreme vorm is het 'veenblok' wel te herkennen in een stad als IJlst met zijn langgerekte 'veenblokken' (net als in Workum en Grootebroek). Hindeloopen daarentegen wordt juist gekenmerkt door bebouwing op kluitjes, plaatselijk 'klienten' genoemd. Dit soort bebouwing is ook typerend voor vissersdorpen als Urk en Marken.³⁹ In plaatsen die niet direct tot de historische steden horen, zoals Hengelo, Hilversum, Tilburg en Emmen, zijn de 'zandblokken' nog duidelijk zichtbaar. Vooral in Hilversum is dit opvallend.⁴⁰ Omdat de grond op zand daar overal even draagkrachtig is, kunnen panden in principe vrij op het perceel worden geplaatst. Dat leidt tot een lossere schikking in het bouwblok. Omdat de wegen in eerste instantie onverhard waren, gebeurde het dat het verkeer de scherpe hoeken van de

blokken afboerden. Dit had lobvormige structuren tot gevolg.⁴¹ Vanwege het strakke keurslijf en striktere rooilijnen in een verdedigbare stad is dit effect in de 'echte' steden veel minder herkenbaar.

Alvorens nader in te gaan op de relatie tussen blok en perceel, moeten we constateren dat de huidige terminologie op het gebied van de bouwblokken te beperkt is. Naast gesloten bouwblokken, halfgesloten blokken en strokenbouw (dan wel eenzijdige lintbebouwing) komen nog andere varianten voor. Zo bestaan er 'superblokken', met name in Den Haag, Breda en Maastricht. Aan de andere kant zijn er ook 'splinterblokken', zoals het blok A01 in Zaltbommel, dat slechts bestaat uit drie percelen maar wel – zoals in Gelderland gebruikelijk – door de landmeter van dienst met de blokletter 'A' werd aangeduid. In een stad als Zutphen, waar de bouwblokken ook blokletters hebben, waren die soms weer zo groot dat ze opgesplitst moesten worden.⁴²

Vooral aan de rand van de stad komt een bouwblockvorm voor die een 'aflopend blok' kan worden genoemd. Dergelijke blokken hebben aan de ene zijde een duidelijke begrenzing, vaak in de vorm van een eenzijdig lint, maar gaan aan de andere kant vrijwel naadloos over in het aangrenzende onbebouwde land (afb. 12). Het tegenovergestelde is het langgerekte blok zonder veel diepte. De langgerekte blokken E05, E32 en E33 in Deventer zijn het resultaat van bouwen tegen de middeleeuwse stadsmuur aan de zijde van de IJssel.

Ook rechthoekige blokken kunnen verschillend van karakter zijn.⁴³ Het kan gaan om gesloten bouwblokken met ruime onbebouwde binnenterreinen. Dergelijke 'perimeterblokken' zijn te vinden in Roermond

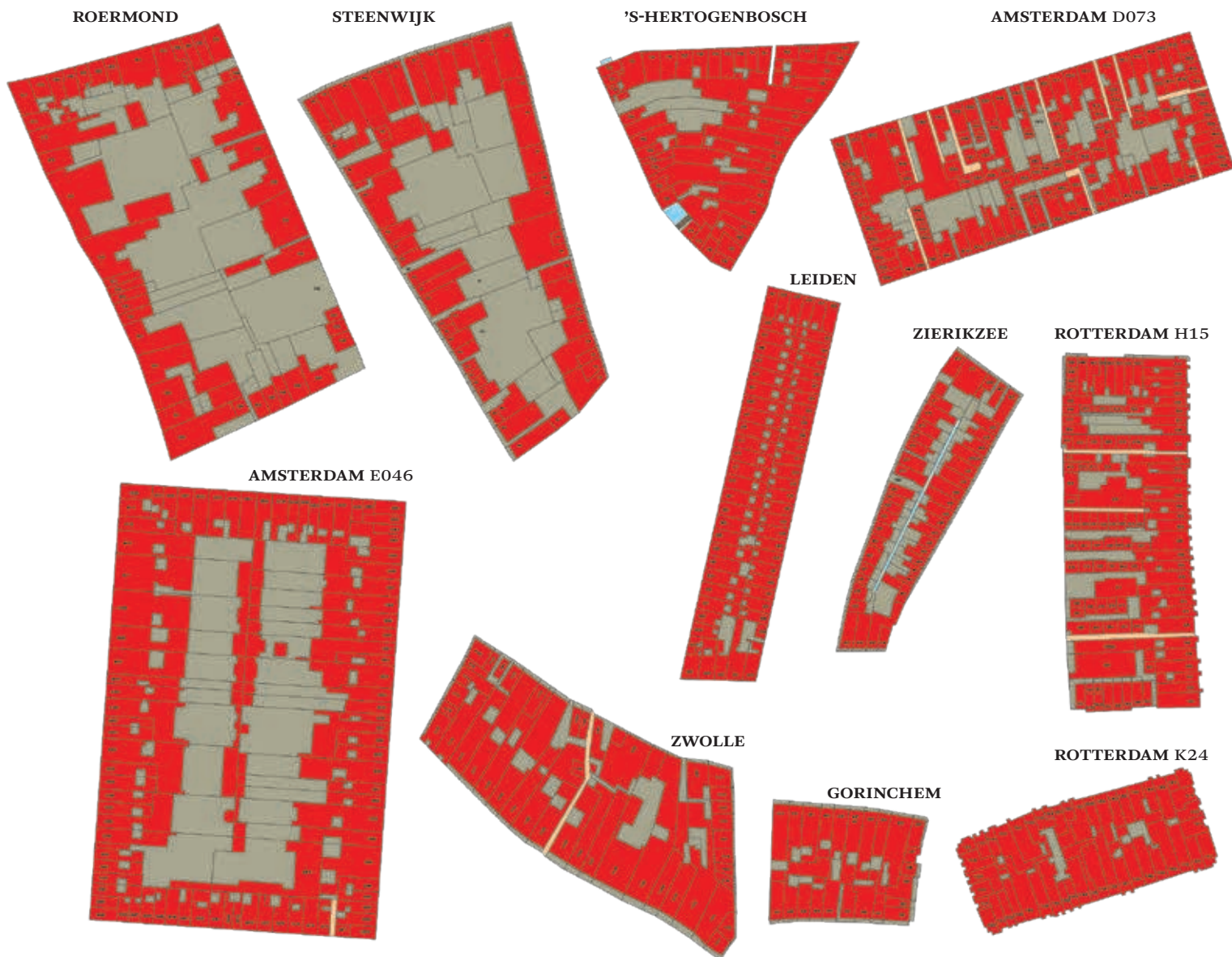
(D24) en Steenwijk (E10).⁴⁴ De keurtuinen in de Amsterdamse grachtengordel zijn een variant hierop. De regulering van de maximale bebouwingsdiepte leidde ertoe dat de percelen tot aan het midden doorlopen (met tegen de erfgrans de tuinhuisen), zoals bij bouwblok Amsterdam E046 (afb. 13).⁴⁵

Aan de andere kant komen ook 'volblokken' of rijk gevulde blokken voor. Deze blokken zijn vaker kleiner, komen overwegend in de oudste centra voor en hebben een grote bebouwingsdichtheid en weinig open ruimte. Ze tonen zich als langwerpig blok (Leiden C19; Zierikzee B13), tweezijdig blok (Gorinchem D16) of als blok met een hoofdbebouwing over-

gaand in een achterbouw (Zwolle F34, 's-Hertogenbosch G19).

Naast perimeter- en volblokken kennen we blokken die 'dooraderd' of 'doorregen' genoemd kunnen worden.⁴⁶ Deze hebben in het eerste geval veel gangen en in het tweede geval veel achterbebouwing in de vorm van kameren, maar doorgaans gaat het om een combinatie van beide. Ze bevinden zich vooral in dichtbevolkte volksbuurten zoals de Amsterdamse Jordaan (D073) en aan de Schiedamsedijk in Rotterdam (H15). In dat laatste geval, evenals bij blok K24 aldaar, zijn de opmerkelijke, typisch Rotterdamse (en later verdwenen) 'gekartelde' blokranden zichtbaar.

13. Tekening met verschillende gesloten blokvormen. Linksboven Roermond D24, Steenwijk E10 en daaronder Amsterdam E046, alle drie voorbeelden van perimeterblokken. In het midden boven 's-Hertogenbosch G19, daaronder de langgerekte blokken van Leiden C19 (l) en Zierikzee B13 (r) en beneden Zwolle F34, Gorinchem D16 en Rotterdam K24 (met gekartelde blokranden), alle voorbeelden van volblokken. Rechtsboven Amsterdam (Jordaan) D073 en daaronder Rotterdam (Schiedamsedijk) H15, beide voorbeelden van dooraderde blokken (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

BLOK EN PAND

Op basis van een klein dozijn steden waarvan de blokken en de bebouwing in het kader van dit onderzoek zijn uitgetekend, kan nader worden ingegaan op de relatie tussen perceel en pand. Over de plaats van het pand op het perceel, al dan niet met een private stoep, is al gesproken. De scheiding tussen aangrenzende panden is op de originele kadastrale kaarten helaas niet overal even duidelijk aangegeven, waardoor niet altijd goed te zien is of er sprake is van gemene (gemeenschappelijke) muren of van afzonderlijke bouwmuren met een druipstrook of osendrop ertussen.⁴⁷ Zowel in Enschede als in Delden zijn de stoepen en de druipstroken duidelijk zichtbaar (afb. 14). Ook is te zien dat het in beide steden overwegend om diepe panden gaat, zoals vrijwel overal in Nederland. Dwarse huizen vormen een uitzondering en komen vaker voor in steden als Roermond en Maastricht. In detail blijken ook andere morfologische elementen zichtbaar, zoals splitsingen en omsluitingen. Daarbij zal het gaan om een grotere bouwhistorische eenheid die later kadastraal is onderverdeeld of gedeeltelijk afgesplitst. Ook zijn aan de achterzijde van de panden uitbouwen zichtbaar in de vorm van een keukenbouw of een privaataanbouw. In meer verdichte steden zijn vaak tussen voor- en achterhuis kleine lichthoven zichtbaar, die moesten voorkomen dat het in diepe panden te donker werd. Vaak zijn deze lichthoven tussen voor- en achter-

huis later overbouwd of is het achterhuis gesloopt.

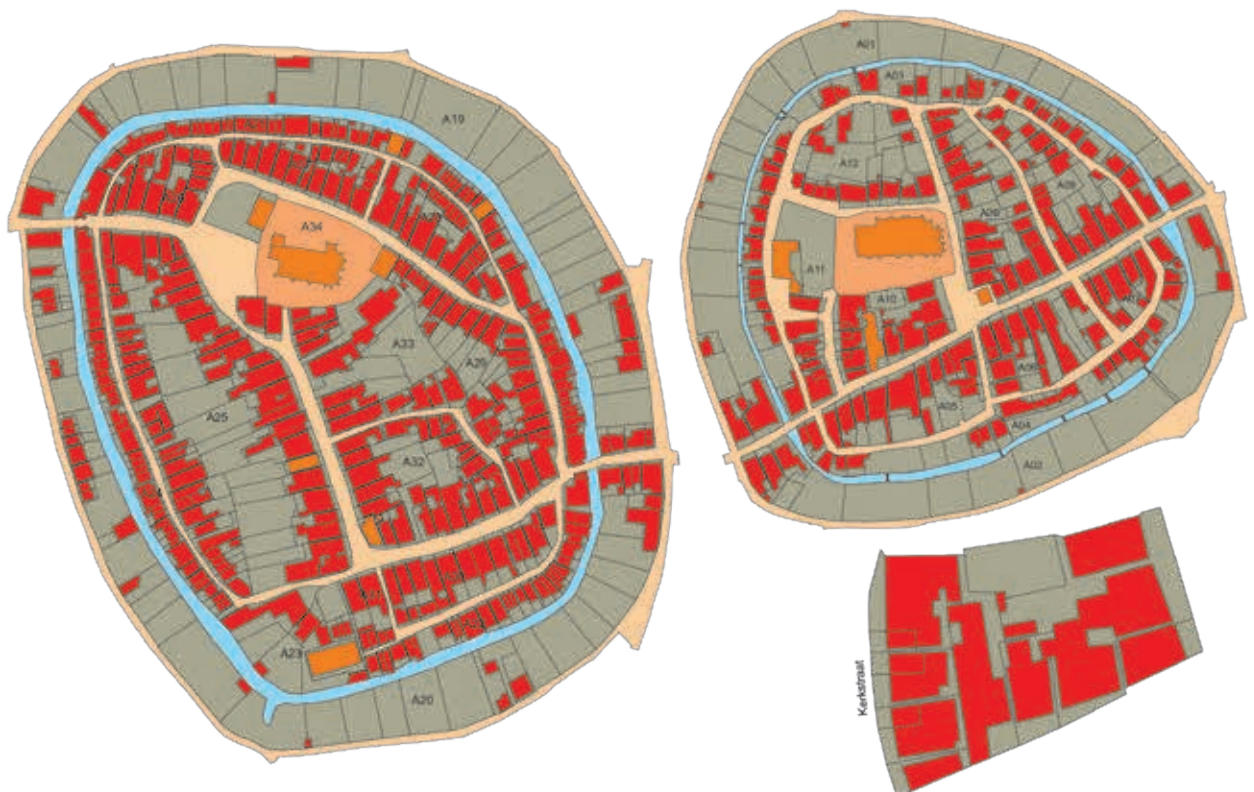
Hoe groter de stad, des te diverser het beeld. Dit zien we in Zutphen, waar de oude stad een duidelijk hogere dichtheid heeft dan de stadsdelen de Nieuwstad in het noorden en de Spitaalstad in het oosten, die wordt gekenmerkt door lintbebouwing langs twee uitvalswegen. Interessant is dat de bouwblokken in de oude stad lobvormiger van karakter zijn en die in de Nieuwstad regelmatig van vorm (afb. 15).

Meer nog dan in Zutphen zijn de oude stadsmuren in Deventer sterk bepalend voor de bebouwing langs de randen van de middeleeuwse stad waar langgerekte bouwblokken zijn ontstaan (afb. 16). Die compacte vorm heeft aan de noordoostzijde tot twee spitse driehoekige blokken geleid (E14 en E18), zoals nog steeds te zien is aan de daarop staande panden (afb. 17). Ook hier zijn op veel plaatsen tussen voor- en achterhuis of achterbouw kleine lichthoven zichtbaar.

BLOK EN INCLUSIE

Niet alleen het karakter van het blok, maar ook het soort bebouwing daarop is van belang. Het stedelijk weefsel bestaat niet alleen uit homogeen met woonbebouwing samengestelde blokken, maar ook uit heterogene blokken, vooralsnog aan te duiden als blokken met een inclusie of insluiting. Soms is die inclusie van beperkte omvang, maar in andere gevallen is die zo dominant dat bijna sprake is van een solitair of solitaire

14. Tekening van Enschede (links) en Stad Delden met zowel panden als percelen en in oranje de bijzondere gebouwen. In de inzet Delden blok A10, met links de Kerkstraat, waar de stoepen, osendroppen en afsplitsingen goed zichtbaar zijn (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

15. Tekening van de kadastrale kaart van Zutphen met zowel panden als percelen en in oranje de bijzondere gebouwen. Opvallend is de grotere dichtheid in de oude stad, de meer rechthoekige bouwblokken in de Nieuwstad (boven) en de twee linten met eenzijdige bebouwing in de Spitaalstad (rechts) (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

groep. Dat laatste geldt voor het blok H19 in 's-Hertogenbosch met daarin de St.-Janskerk. In Roermond is weer vaker sprake van kloosterterreinen. In de oorspronkelijk aanwijzende tabel (OAT) bij de kadastrale kaart staat het 'soort der eigendommen' aangeduid en daarmee de functie. Die was nodig om 'het belastbaar inkomen van ieder perceel' te bepalen, omdat het daarvoor het kadaster uiteindelijk om draaide. De bijzondere 'soorten' staan doorgaans, maar niet altijd even consequent, ook op de kadastrale kaarten aangegeven.⁴⁸

De aangeduide functies geven een indicatie van de heterogeniteit van de blokken. Op basis van de in de OAT aangegeven tabel 'tarief der zuivere begrotingen van iedere soort en klasse der vaste eigendommen', kunnen gedetailleerd de vier klassen nader worden aangeduid: 'Huizen, Koetshuizen en stallen, Pakhuizen en Fabrieken, Trafijken'. Die belastingklassen verschillen per stad; zo zijn de huizen in Enkhuizen in 23 klassen ingedeeld, in Deventer in 30 en in Amsterdam in 45.⁴⁹

Blokken met een inclusie wijken door hun karakter af van homogene bouwblokken. De vraag is of de ontwikkeling ervan over de tijd gelijk of verschillend is geweest. Hier kan slechts een aanzet tot een antwoord worden gegeven. De stelling is dat meer erosie plaatsvindt in heterogene blokken dan in homogene blokken – afgezien van oorlogsgeweld of van bewust geplande ingrepen, zoals in 1895 een doorbraak in het Amsterdamse blok E044 voor de Raadhuisstraat (afb. 3). In dit laatste geval helpt wel dat dit homogene blok in een grote stad ligt en bestaat uit woonhuizen van een hogere belastingklasse. Zo hebben in dat blok, ondanks de doorbraak, 59 van de 116 percelen nog de oorspronkelijke omvang en daarmee nog het oorspronkelijke nummer (oerkadasternummer).⁵⁰

Bij heterogene blokken hebben de dominante gebouwen de neiging panden in hun naaste omgeving ‘weg te drukken’. Een voorbeeld is blok E08 in Steenwijk, waar de bebouwing aan de zuidzijde van de Lieve

Vrouwekerk later is verdwenen. In Naarden heeft het stadhuis in blok G17 bij uitbreiding alle bebouwing van het naastgelegen blok G18 verdrongen. Het gaat hier om de groei van het stadhuis ten koste van omringende bebouwing, zoals dat in recenter tijden ook in Zutphen en Deventer is geschied.

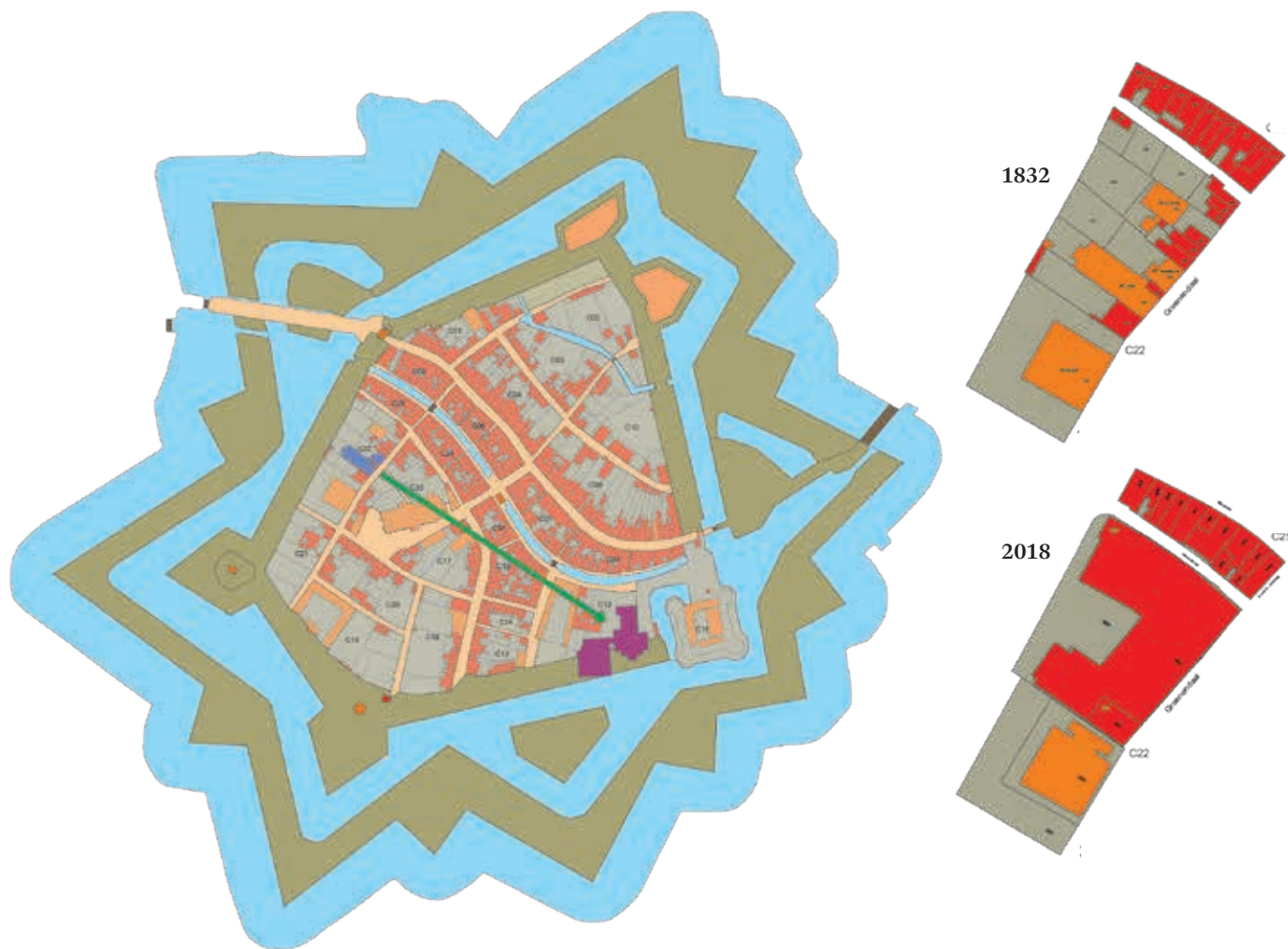
Een dergelijk proces kan ‘ruimtelijke translatie door statische groei’ worden genoemd, in tegenstelling tot ‘ruimtelijke translatie door verplaatsing’. Een voorbeeld van dit laatste is de rooms-katholieke kerk in Woerden die zich in 1832 in blok C22 aan de westzijde van de stad bevond. De kerk kreeg in 1892 een imposante nieuwbouw aan de oostzijde van de stad (afb. 18). De oude kerk met naastgelegen pastorie werd uiteindelijk gesloopt en ter plaatse verrees in 1980 stadsvernieuwingsbouw. Op het zuidelijke deel van dit blok na is alle oude substantie verdwenen. De verplaatsing van de kerk heeft een fors gat geslagen en een zwakke plek in de bouwsubstantie achtergelaten, terwijl in het ten

16. Tekening van de kadastrale kaart van Deventer met zowel panden als percelen en in oranje de bijzondere gebouwen. Opvallend zijn de langgerekte blokken aan de rand ter plaatse van de middeleeuwse stadsmuur (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

17. Het pand Papenstraat 86 in Deventer op de scherpe hoek van het driehoekige bouwblok E14 met rechts de Papenstraat en links de Bruynsteeg (foto auteur 2014)

18. Tekening van de kadastrale kaart van Woerden met in donkerblauw (links) de rooms-katholieke kerk en in paars de nieuwe kerk aan de andere kant van de stad uit 1892. In de inzet de blokken C22 en C25 boven in 1832 en onder in 2018 (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

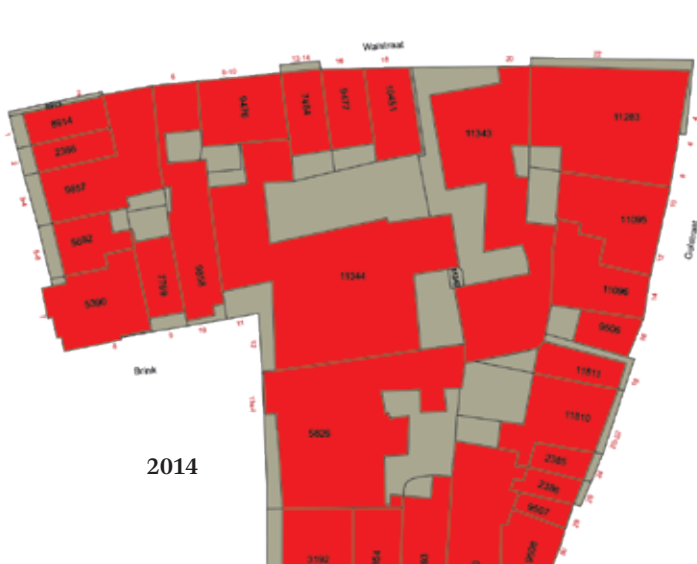
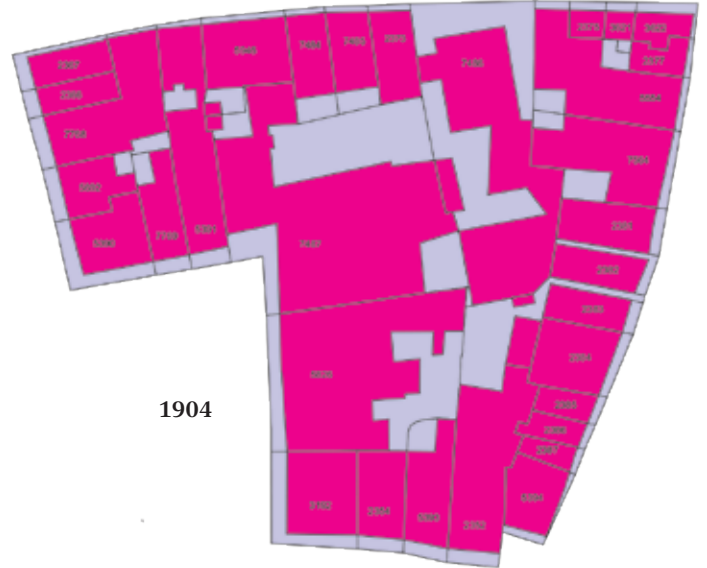
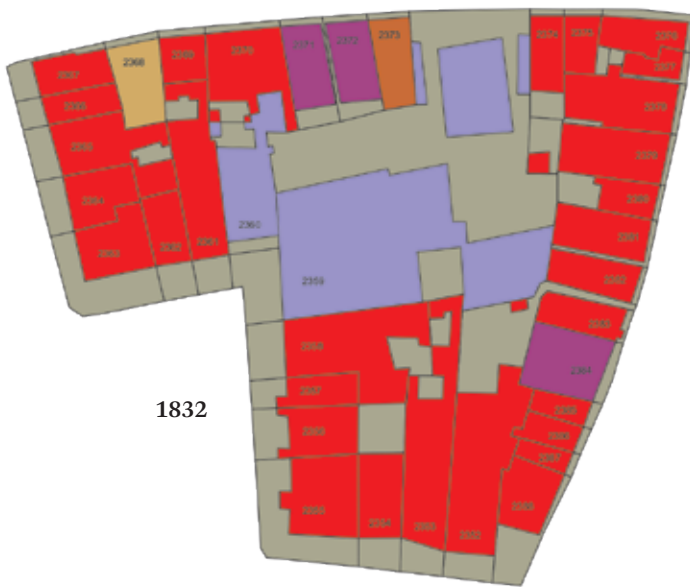
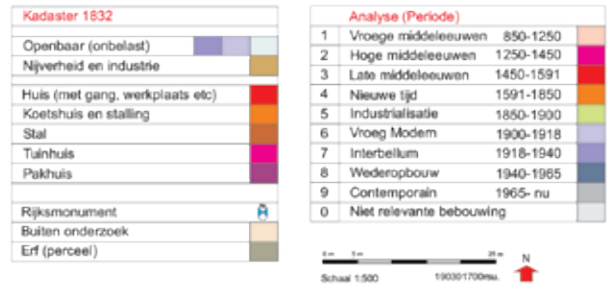
noorden daarvan gelegen homogene woonblok C25 veel meer bouwsbstantie bewaard is gebleven. Nader onderzoek van deze heterogene blokken en de rol van 'inclusies' daarin zou meer inzicht kunnen bieden in de 'push and pull'-factoren die deze ruimtelijke translatie door verplaatsing bewerkstelligen.

BOUWHISTORISCHE VERWACHTINGEN

Renes wijst bij historische steden op de inertie van de eenmaal aangelegde structuur wanneer hij stelt dat 'we nu nog steeds uitstekend kunnen wandelen met de kaarten van Jacob van Deventer van omstreeks 1560'.⁵¹ Die inertie betreft echter niet alleen de infrastructuur, maar ook het stedelijke weefsel. Gedetailleerd onderzoek naar dit stedelijk weefsel is voor het opstellen van waardekaarten (ook attentiekaarten genoemd) van groot belang, waarbij het bouwblok als tussenmaat kan dienen. Dit is gebeurd bij onderzoek naar Deventer.⁵² Voor het opstellen van een bouwhistorische waardekaart werd het genoemde onderzoek van Smook als basis genomen, geactualiseerd en

nader uitgewerkt op het niveau van het bouwblok. Dit resulteerde in een blokkenatlas met daarin zestig bouwblokken. Per blok zijn de kadasterkaarten van 1832, 1904 en 2014 geanalyseerd.⁵³ Deze kaartanalyse werd aangevuld met veldwerk te plekke, waarbij in eerste instantie de bestaande bebouwing per perceel werd onderverdeeld in samenstellende bouwvolumes (voorhuis, achterhuis, uitbouw, aanbouw, schuur etc.). Vervolgens kregen zowel het perceel als de bouwvolumes een unieke code.⁵⁴ Het tweede aspect van dit veldwerk was dat alle panden per bouwblok op een viertal kenmerken werden beschouwd: kapconstructie, balklagen, bouwmuren en kelder. Met een deskundig oog kon op basis van uiterlijke kenmerken een inschatting worden gemaakt van wat daar inwendig nog van aanwezig was. Dat vormde de basis voor nadere analyse en datering van de bouwvolumes, uitgewerkt in een analysekaart per bouwblok (afb. 19).

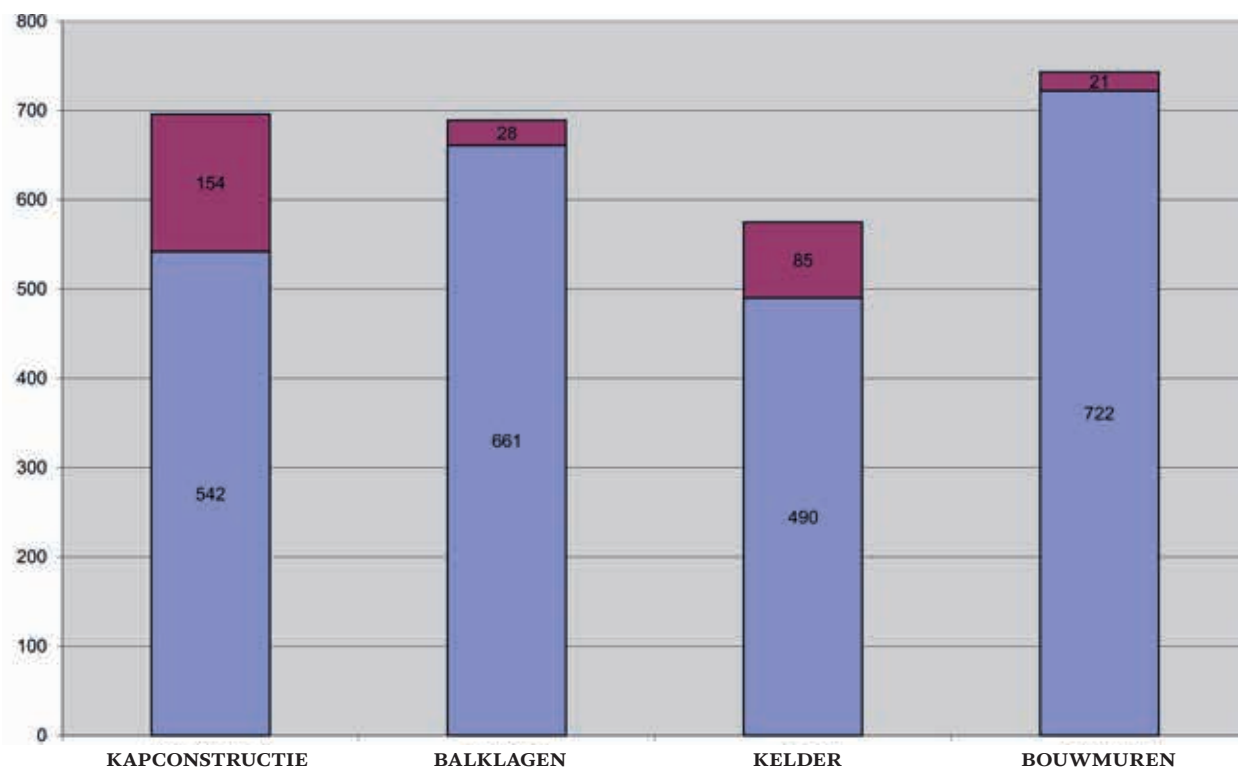
Uiteindelijk is bepaald dat de bouwvolumes van vóór 1850 een 'attentiewaarde' kregen (hoog of laag) en relevante panden van later datum een 'identiteitswaarde'.

19. Het Deventer Blok E58 in 1832, 1904 en 2014 en de analyse. Rechts de Golstraat, boven de Walstraat, onder en links de Brink. Het blauwe pand in de tekening van 1832 is het Bouwershuis, dat tussen 1811 en 1837 dienstdeed als Vredesgerecht en als overheidsgebouw vrijgesteld was van belasting (bron kadastrale kaart, bewerking auteur)

20. Het pand Nieuwstraat 80-82 in Deventer gelegen in blok E18 met een bijzondere attentiewaarde, maar zonder monumentenstatus (foto auteur 2014)

21. Grafiek van het aantal panden in Deventer waar respectievelijk nog oude kapconstructie, balklagen, kelders en bouwmuren kunnen voorkomen. Blauw is waarschijnlijk, rood is mogelijk. Te zien is ook dat het aantal panden met oude bouwmuren mogelijk groter is dan dat met oude kelders (grafiek auteur)

Dit resultaat is onderdeel geworden van een beleidsinstrument op grond waarvan bij voorgenomen verbouwingen al dan niet kan worden besloten tot nader onderzoek.

Hier zijn vooral de inhoudelijke uitkomsten van belang. Behalve tot een meer gedetailleerd inzicht in de ontwikkeling van de bouwblokken leidde het onderzoek tot de ontdekking van belangrijke panden in andere delen van de stad dan het Bergkwartier of rondom de Lebuïnuskerk, waar al veel onderzoek had plaatsgevonden. Het gaat daarbij om panden zonder monumentenstatus die door dit onderzoek een hoge attentiewaarde kregen. De belangrijkste daarvan staan op een lijst met bijzondere attentiewaarde om over niet te lange tijd nader te worden onderzocht (afb. 20).

De zestig bouwblokken van Deventer bestonden in 1832 samen uit 2485 percelen, waarvan 2422 bebouwd (98%). In 2014 telde hetzelfde aantal blokken nog 1506 percelen met daarop 1355 panden; een reductie van 45%. Na het uitvoeren van het veldwerk bleken er van deze 1355 panden vermoedelijk nog circa 740 een oudere historische kern te bevatten (afb. 21). Dat is ruim meer dan de 450 rijksmonumenten die de binnenstad nu kent en dat geeft aan dat er meer bouwhistorie achter de gevels te vinden zal zijn dan op het eerste gezicht werd verwacht.

BESLUIT

De kadastrale kaart van 1832 is een momentopname en geeft op zichzelf geen ontwikkeling in de tijd weer, zoals dat bij (typo)morfologisch onderzoek gebruikelijk is.⁵⁵ Deze kaart is wel bij uitstek geschikt als basis om voor het hele land op uniforme en systematische wijze het aantal bouwblokken per stad te kunnen bepalen. Dat maakt het mogelijk om in kwantitatieve zin onderzoek naar bouwblokken te doen. Dit heeft geresulteerd in nieuwe kennis over de aard en het aantal bouwblokken per stad en over vorm en omvang daarvan. De eerste resultaten daarvan zijn hier gepresenteerd als een aanzet tot nader onderzoek op het grensgebied tussen historische stedenbouw, bouwhistorie en archeologie.

In wetenschappelijke zin is gebleken dat op grond van het aantal bouwblokken een onderscheid in groepen steden kan worden gemaakt en dat bijna 40% daarvan tussen de tien en twintig bouwblokken bevat. Ook bestaat er een opmerkelijk vaste verhouding tussen het somtotaal van de bouwblokken en de droge infrastructuur per stad.

In toegepaste zin bewijzen bouwblokken hun nut als tussenmaat bij het opstellen van waardekaarten. Door vergelijking met recente kadastrale kaarten in combinatie met analyse van de bestaande bebouwing, kunnen panden met verborgen waarden worden herkend. Daar

zijn er meer van dan het huidige aantal rijksmonumenten doet geloven. Op deze wijze is het mogelijk een inschatting te maken van de kwetsbaarheid van bouwblokken, gezien in het licht van ruimtelijke ingrepen. Dergelijke kennis is van groot belang met het oog op de komende Omgevingswet, waarin veel van het beschermingsinstrumentarium via omgevingsplannen zal worden geregeld.

Laten we speculatief afsluiten met de vraag hoeveel panden van voor 1832 er maximaal nog in de Nederlandse binnensteden kunnen staan met een bouwhistorische attentiewaarde. De door Rutte genoemde 129 steden omvatten in totaal 5208 bouwblokken, samen goed voor een totaal van 173.269 percelen. Uitgaande

van 2% aan ledige erven waren er in 1832 in deze 129 steden 170.000 bebouwde binnenstedelijke percelen. Daarvan stonden er 2422 in Deventer. Anno 2018 zijn daar in die stad nog ongeveer 740 van over. Dat geeft een reductiemaat van 30,5%. Deze reductiemaat toegepast op het totaal levert 52.000 panden in Nederlandse steden met oude bouws substantie van vóór 1832 (gemiddeld tien panden per bouwblok). Hoewel dit laatste gegeven is gebaseerd op een stapeling van aandames, geeft het wel een indicatie voor de bovenmaat van de potentieel nog aanwezige historische panden in de Nederlandse binnensteden, waar zich nu naar schatting 25.000 rijksmonumenten van vóór 1850 bevinden.

NOTEN

- 1 Opgedragen aan Rob Dettingmeijer (1945-2016), architectuurhistoricus, langjarig schaakpartner en klankbord.
- 2 E.A. Koster, *Stadsmorfologie. Een proeve van vormgericht onderzoek ten behoeve van stedenbouwhistorisch onderzoek*, Groningen 2001; K. Kropf, *The Handbook of Urban Morphology*, New Jersey 2017.
- 3 Kropf 2017 (noot 2), 16-18. De andere drie zijn de 'configurational approach' (een meer mathematische analyse van de functies van de stad), de 'historical-geographical approach' (met nadruk op de ondergrond van de stad en de rol van actoren in de vorming daarvan) en de 'spatial-analytical approach' (met nadruk op interactieve processen in de stad).
- 4 E. Gramsbergen, *Kwartiermakers in Amsterdam. Stedelijke instellingen als aanjagers van de ruimtelijke ontwikkeling 1580-1880*, Nijmegen 2014, 17-18.
- 5 E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen 1993, 9-28.
- 6 M.R.G. Conzen, *Almwick Northumberland. A study in town-plan analysis*, Londen 1960. Conzen werd in Berlijn geboren en emigreerde in 1933 naar Engeland.
- 7 S. Muratori, *Studi per una operante storia urbana di Venezia*, Rome 1959.
- 8 Het werk van Muratori kreeg een gedetailleerdere uitwerking voor één van de zes 'sestieri' van Venetië in G. Cristinelli, *Cannaregio. Un sestiere di Venezia. La forma urbana, l'assetto edilizio, le architetture*, Venetië 1987. Jeremy Whitehand (*1938) is verder gegaan in de traditie van Conzen en Gianfranco Cannigia (1933-1987) in die van Muratori.
- 9 J. Castex, J.Ch. Depaule en Ph. Panerai, *Formes urbaines. De l'ilot à la barre*, Parijs 1980. Dit werk bouwde voort op Ph. Panerai e.a., *Elements d'analyse urbaine*, Parijs/Brussel [1980].
- 10 Zowel in het klassieke Latijn als in het Frans en Italiaans is sprake van resp. insulae, ilots, isole (eilanden).
- 11 S. Komossa e.a. (red.), *Atlas van het Hollandse bouwblok*, Bussum 2003; S. Komossa, *Hollands bouwblok en publiek domein. Model, regel, ideaal*, Nijmegen 2010.
- 12 C. van der Hoeven en J. Louwe, *Amsterdam als stedelijk bouwwerk. Een morfologische analyse*, Nijmegen 1985.
- 13 In de studie van M.R. van Winsen en H.J. van Velzen, *Binnen de poorten. Ontstaan en ruimtelijke ontwikkeling van de binnenstad van Kampen*, Kampen 2012, wordt de Kamper binnenstad op historisch morfologische wijze beschouwd door de ogen van architecten. Zie ook de recensie in *Bulletin KNOB* 112 (2013) 4, 229-230.
- 14 R. Rutte m.m.v. K. Visser en W. Boerefijn, 'Stadsaanleg in de late middeleeuwen. Over bouwpercelen, straten en standdaarmaten in Elburg en enige andere steden', *Bulletin KNOB* 102 (2003) 4/5, 122-137. Hierin wordt verwezen naar een oudere voorbeeldstudie: J.C. Visser, *Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de middeleeuwen*, Assen 1964.
- 15 A. van Drunen, 'Bouwblokinventarisaties ter bescherming van het stedenbouwkundige monument. Een analyse van de historische structuur van 's-Hertogenbosch', *Bulletin KNOB* 94 (1995) 2, 58-70; A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch. Van straat tot stroom*, Zwolle/Zeist 2006; G. van Tussenbroek, A. van Drunen en E. Orsel, 'Bouwhistorische waardenkaarten. Een gebiedsgerichte benadering van bouwhistorisch erfgoed', *Bulletin KNOB* 111 (2012) 1, 40-53.
- 16 R.A.F. Smook, *Binnensteden veranderen. Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw*, Zutphen 1984.
- 17 www.hisgis.nl. Nog niet alle delen van Nederland zijn op dit moment gedigitaliseerd (stand juni 2019).
- 18 In zekere zin markeert de verschuiving in aandacht van gevelwanden naar bouwblokken een breuk met de benadering die lange tijd bij beschermde stads- en dorpsgezichten werd gehanteerd met nadruk op gevelwanden (dan wel straatwanden) en dakenplannen. Zie: P. van Dun, 'Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg', *In dienst van het erfgoed (Jaarboek Monumentenzorg 1997)*, Zwolle/Zeist 1997, 167-193 en L. Prins, A.C. Habets en P.J. Timmer, *Bekende gezichten, gemengde gevoelens. Beschermde stads- en dorpsgezichten in historisch perspectief*, Amersfoort 2014.
- 19 In de Urban History spreekt men van de 'inner core' versus de 'fringe belt' (rand). Gramsbergen 2014 (noot 4), 17-18. Een uitwerking daarvan geeft: F. Suurenbroek, *(On)begrensd land. De transformatie van de stadsrand van Haarlem*, Bussum 2007.
- 20 Gebaseerd op www.amsterdam.nl/stelselpedia/gebieden-index/catalogus/bouwblok/ (geraadpleegd 10 februari 2019) in combinatie met de omschrijving uit: D. Janssen en F. Pittillion (red.), *Bouwblokkenboek. Over het bouwblokkenweefsel in Antwerpen, theorie en praktijk*, Antwerpen 2008.
- 21 Deze nadruk op zowel pand als perceel is van wezenlijk belang en breekt met de traditie van de bouwhistorici die zich alleen op het pand concentreren en die van de stedenbouwkundigen die met hun 'Schwarzpläne' (of 'figure grounds') van alleen de bebouwing een belangrijk aspect laten liggen. Beiden verwaarlozen de relatie van het pand met het perceel.
- 22 In 1812 werd begonnen met het opzetten van een kadaster. Na 1825 kwamen de opmetingen in een stroomversnelling. Op 1 oktober 1832 trad het kadaster formeel in werking.
- 23 Natuurlijk zijn stedelijke ingrepen van alle tijden. Denk aan verandering van de omgeving van het Paleis op de Dam in Amsterdam in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Ook is op de kaarten uit 1832 in steden als Enkhuizen en Haarlem de niet onaanzienlijke erosie van kort voor en tijdens de Franse tijd goed zichtbaar.
- 24 Naast minuutkaarten werd voor de ge-

- meente als geheel een verzamelplan getekend met daarop de ligging van de secties. De secties zelf kunnen overigens uit meerdere minuutkaarten bestaan (bijvoorbeeld genummerd A01, A02 etc.).
- 25 *Methodique verzameling der wetten, decreten, reglementen, instructiën en beslissingen, betreffende het cadaster van het Fransche rijk*, Amsterdam 1812 (Frans-Nederlands, twee delen). Voor de historische context zie: M. Verheijen, *Aan de slag in de kadastrale archieven. Een handleiding voor de particuliere onderzoeker*, Apeldoorn 2014.
- 26 Digitalisering geschiedde door over de kadastrale kaart als basis (bitmap) een tweetal lagen te leggen en daarop lijnen te trekken die oppervlakten vormen (vectorisatie). Dit geschiedde in CorelDRAW, compatibel met vectorbased programma's als AutoCAD en te relateren aan GIS-systemen.
- 27 R. Stenvert, 'Enkhuizen. Morphologie einer schrumpfenden vormmodernen Stadt', in: *Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung*. Jahrbuch für Hausforschung 61, Marburg 2010, 215-240.
- 28 Voor de UN/LOCODE zie <https://service.uneco.org/trade/locode/nl.htm> (geraadpleegd 3 maart 2019).
- 29 Bij de beeldbank van de RCE, waar de digitale kadastrale kaarten zich nu bevinden, is voor de nummering gebruik gemaakt van de zogeheten Wageningse code (beginnend met de letters 'min', dan het nummer van de provincie [01-11], het nummer van de gemeente en het nummer van de sectie). Voor Utrecht sectie A is de aanduiding: MIN06075A01. Voor de ontwikkeling van de gemeenten en hun codes zie: A. van der Meer en O. Boonstra, *Reperatorium van Nederlandse gemeenten vanaf 1812*, Diemen/Arnhem 2006.
- 30 Van al deze steden ontbreken twee oorspronkelijke kadastrale kaarten in de beeldbank van de RCE: Oudewater en Vlaardingingen. De blokken in de binnenstad van Oudewater zijn gereconstrueerd op basis van de huidige kadastrale plattegrond en ander topografisch materiaal, die van Vlaardingingen op basis van een oude foto van deze kadastrale kaart afkomstig van de gemeente Vlaardingingen.
- 31 Dit bestand van de 140 gedigitaliseerde tekeningen overstijgt de 129 door Rutte genoemde historische steden, onder meer doordat een aantal daarvan pas veel later stadsrechten heeft gekregen. R. Rutte, 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, 143-169. De door Rutte genoemde stad Reimerswaal is in zee verzwolgen (en ontbreekt derhalve als kadastrale kaart). Het eveneens deels verdwenen Westkapelle blijft hier buiten beschouwing, maar wel is Willemstad (niet door Rutte genoemd) meegenomen. De inmiddels forse steden Almere en Haarlemmermeer bestonden in 1832 nog niet. Assen, Meppel, Tilburg en Zaandam kregen begin negentiende eeuw alsnog stadsrechten (net als Den Haag). De andere steden die het verschil uitmaken tussen 140 en 129: Apeldoorn, Ede, Emmen, Heerlen, Hengelo, Hilversum en Zoetermeer zijn ontstaan als dorpen, maar behoren in 2010 wel tot de 35 grootste stedelijke gemeenten van Nederland. Zie daarvoor: R. Rutte en J.E. Abrahamse (red.), *Atlas van de stedelijke ontwikkeling in Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum 2014.
- 32 Er is bewust van afgezien om te spreken over 'stadjes', omdat dat geen recht doet aan de historische werkelijkheid waarbij kleinere steden de meerderheid vormen en grotere steden een uitzondering zijn.
- 33 De reden hiervan is onduidelijk. Dit bleek uit calibratie van de Noord-Hollandse steden op de kaart van Nederland schaal 1:25.000 en door vergelijking met de door Smook 1984, in tabel 208 aangegeven oppervlaktematen. De gemeten oppervlakten van de Noord-Hollandse steden zijn derhalve met 160% vergroot om vergelijkbaar te zijn met die in de andere steden.
- 34 Dat is 80% van de omvang van een voetbalveld (volgens de UEFA-afmetingen van 68 x 105 meter).
- 35 De binnenvorm is de nauwste grens die getrokken kan worden om het totaal aan bouwblokken.
- 36 Daarbij zou ook een relatie gelegd kunnen gaan worden met moderne methoden van het berekenen van stedelijke dichtheden (FSI Floor Space Index en GSI Ground Space Index). Zie M. Berghauer Point en P. Haupt, *Spacematrix. Space, Density and Urban Form*, Rotterdam 2010.
- 37 Rutte en Abrahamse 2014 (noot 31); Rutte en Van Engen 2005 (noot 31) en R. Rutte, *Stedenpolitiek en Stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*, Zutphen 2002.
- 38 Waarbij de stad, voor de bouw van een stoep, een breedte van maximaal vier voet toestond. www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/235/oog-voor-detail-stoepen.html (geraadpleegd 14 april 2019).
- 39 Het beste werk voor een beeld van het karakter van steden en dorpen is nog steeds: A. Steegh, *Monumenten Atlas van Nederland. 1100 Historische Nederzettingen in kaart*, Zutphen 1985 (tweede uitgebreide druk).
- 40 R. Stenvert, *Centrum Hilversum. Bouw-historische inventarisatie*, Utrecht 2014 (rapport BBA), i.h.b. 27.
- 41 Opmerkelijk is dat in Hilversum de sectie G 'Het Dorp' vermoedelijk rond 1915 geheel is hertekend en omgenummerd tot de sectie N. Zie: Stenvert 2014 (noot 40), 9.
- 42 De oorspronkelijke indeling van de landmeter met de bijbehorende 'blokletters' was het uitgangspunt, maar vergelijking met andere kaarten zoals Van Deventer en Blaeu noopte in deze gevallen tot een nadere opsplitsing in het licht van historie en consistentie.
- 43 Dit is gebaseerd op de uitwerking van zeven voorbeeldsteden en een aantal 'ijkblokken' in andere steden.
- 44 Het 'perimeter block' is een thema in de hedendaagse stedenbouw. Raymond Unwin toont in 1912 in zijn *Old Towns and New Needs* 'perimeter block housing' in de vorm van een halfofen bouwblok met een open binnenterrein voor gemeenschappelijk gebruik. Vgl. K. Kropf, 'Against the Perimeter Block. A Morphological Critique', *Urban Design* 97 (2006), 12-13.
- 45 En zonder afzonderlijke onbebouwde percelen in het midden.
- 46 Vanwege een andere gevoelswaarde is hier bewust niet gekozen voor het moderne stedenbouwkundige begrip doorwaadbaarheid.
- 47 Vaak gaat het hierbij om de breedte van een voet, maar waar dit tot de helft minder is, is scheidingstrook een betere term.
- 48 Doorgaans staan de 'soorten van eigendommen' die vrijgesteld zijn van belasting, zoals kerken en pastorieën op de kadastrale kaart aangeduid, maar er bestaan wat regionale verschillen in.
- 49 In Amsterdam leidend tot tarieven oplopend van 9 tot 3000 gulden. Voor de toepassing van deze klassenverdeling op de kadastrale kaart van 1832 voor Enkhuizen, zie Stenvert 2010 (noot 27).
- 50 Omdat de bebouwing op het perceel wel ingrijpend veranderd kan zijn, is een oerkadasternummer maar een beperkte indicatie van erosie.
- 51 H. Renes, 'De stad in het landschap', in: Rutte en Van Engen 2005 (noot 31), 15-46, 33.
- 52 R. Stenvert, *Binnenstad Deventer: Bouw-historische attentiekaart*, Utrecht 2015 (rapport BBA).
- 53 Voor Deventer en voor andere steden bestond een 'tussenkadastrale kaart'. Deze dateerde vaak uit het begin van de twintigste eeuw, in het geval van Deventer uit 1904. Na de ontmanteling van de vesting in Deventer in 1874 is het aantal blokken in de binnenstad binnen de singels gegroeid van 60 naar 72.
- 54 De vectoranalyse per blok en de data-analyse in Excel zijn via deze codes verwerkt in het gemeentelijke GIS-systeem.
- 55 Een dergelijk onderzoek zou ook kunnen worden uitgevoerd op basis van de kaarten van Jacob van Deventer, die op zijn manier maatvast was. Zie voor deze kaarten: R. Rutte en B. Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadsplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden*, Bussum 2018.

DR. ING. R. STENVERT studeerde bouwkunde aan de hts en architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij is vennoot bij Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) in Utrecht. Als

hoofdauteur werkte hij aan de serie *Monumenten in Nederland* (1995-2006) en publiceerde boeken over onder meer bouwstijlen en bouwhistorie, architectenbureaus, baksteen en jongere kerkkappen.

THE BLOCK IN THE HISTORICAL CITY

A METHODOICAL SURVEY

RONALD STENVERT

Every city is defined by the sum of infrastructure and urban fabric in the form of blocks. The block is the ideal intermediate scale between the city as a whole and all the individual plots and is an important link between historical town planning and building history. The key focus of this survey was the relation between the size of the city and the number of blocks, and the nature and form of the blocks in relation to the constituent plots and their buildings. In order to study this, a method was developed whereby blocks could be systematically defined. The survey employed the oldest cadastral map dating from 1832 and the cadastral numbers on that map played a key role. The resulting uniformly defined assemblage of blocks formed the basis for this primarily quantitative survey.

The study of the relation between the size of the city and number of blocks revealed a remarkable ratio with only a few large cities and a sizeable middle group having between 11 and 20 blocks. For the forty largest cities, the relation between the sum total of blocks and solitary buildings, wet and dry infrastructure was studied. The consistent 4:1 ratio between the total number of blocks and dry infrastructure is a particularly significant finding. Also considered were the aver-

age size of a block, its composition, and the arrangement of the buildings within the block. It was found that while one city might have private front steps another did not. The article also proposes a refinement of the concept of the 'closed block', with the introduction of 'perimeter blocks' (with inner courtyard), filled blocks, and blocks with passageways or rows of charitable housing, dubbed 'dooraderd' (veined) or 'doorregen' (marbled). The difference between homogeneous and heterogeneous blocks (with atypical inclusions) is also discussed, whereby it is argued that heterogeneous blocks are more susceptible to erosion.

Following these theoretical aspects the article concludes with a case study of the city of Deventer, where a block atlas was used to chart the building-historical values in this city. A comparison between older and more recent cadastral maps combined with an analysis of existing buildings, made it possible to identify buildings with hidden values. Those findings have since been incorporated into the city's redevelopment policy. In addition, the study yielded a more accurate estimate of the number of buildings in Deventer that might contain an older historical core.

JANNES A. DE HAAN

LANDHUIZEN EN VILLA'S IN NEDERLAND TUSSEN 1840 EN 1916

Utrecht (Academische Uitgeverij Eburon) 2016, 472 pp.,
ills. in zwart-wit, ISBN 978 9463 010 771, € 29,50

De handelseditie van Jannes de Haans dissertatie over villa's en landhuizen in de periode 1840-1916 heeft, net als de dissertatie zelf, geen ondertitel meegekregen die aangeeft dat het boek over plattegronden gaat. Ook de gekozen omslagillustratie, een groot kantoorgebouw met woning, of andersom, verbaast nogal. Maar goed, op een dergelijk boek zat de architectuurgeschiedenis wel te wachten. Niet alleen vanwege het altijd interessante gebouwtype – waarover James Ackerman schreef dat het door zijn antiedelijke verbeelding het meest constante gebouwtype van de afgelopen 2000 jaar is – maar ook met het oog op de methodologie van het vak. Plattegrondanalyse maakt weliswaar al sinds jaar en dag deel uit van de betere kunsthistorische gebouwanalyse, maar vrijwel nooit – uitzonderingen als Erik Mattie's onderzoek naar woonhuizen en villa's in Amsterdam-Zuid daargelaten – in de vorm van een zelfstandige subcategorie zoals dat bij stijlgeschiedenis en architectuurtheorie wél het geval is. Laat staan als afzonderlijke plattegrond*geschiedenis* die, los van de stijlgeschiedenis, de plattegrondontwikkeling over een bepaalde periode weergeeft en daarmee indirect ook de ideeëngeschiedenis en de geschiedenis van de wooncultuur is. Als de 'essentie' van een gebouw al bestaat, dan ligt die vaak eerder besloten in de plattegrond dan in de gevel.

Op papier moet het mogelijk zijn zich geheel en al op de plattegrond van een bepaald gebouwtype te storten, maar in de praktijk blijkt dat nog knap lastig. In de hoofdstukken 4 en 5 van dit boek bijvoorbeeld, die de ontwikkelingen rond 1900 behandelen, kan De Haan niet om de Gooise boerderijstijl heen en zoals de benaming al aangeeft is dat een stilistische categorie. Regelmatig beweert de auteur dat de neogotiek – let wel, een stijlbegrip – de aanjager was van een vrijere villaplattegrond. Dat lijkt me zeer aanvechtbaar en voorbeelden daarvan in Nederland noemt hij ook niet.

Maar het is tenminste nog een concrete bewering. Helaas kent De Haans plattegrondgeschiedenis – toch al geen feest om te lezen – ook tal van uitweidingen over stilistische en andere aspecten die de vaart uit het

verhaal halen en vaak niet noodzakelijk zijn. Hij deed mij in dit boek vaak denken aan een rondleider die onderweg regelmatig struikelt en onnavolgbare, wollige betogen houdt waarin van alles aan elkaar wordt geknoopt, maar die, zodra hij eenmaal bij een nieuwe villa is aangekomen, toch weer verrast door je op een andere manier naar het gebouwtype te laten kijken en op interessante details en groeperingen van vertrekken te wijzen: op de trits keuken, dessertkamer en eetzaal, het verschil tussen de Engelse hall en de Nederlandse hybride woonhal (hoewel hij die alleen op pagina 273 zonder omhaal van woorden goed weet uit te leggen), de opkomst van de bedroom suite, de 'north corridor'-oplossing en een baanbrekende ruimtescheppende schakeling van vertrekken bij een villa in Noordwijk van Eduard Cuypers. Dat is allemaal niet zo vreemd, want De Haan geldt al jaren als kenner bij uitstek van de negentiende-eeuwse en vroegtwintigste-eeuwse villa en haar plattegrond. Dat bewezen zijn eerdere studies over villa's en villaparken in Bloemendaal en het Gooi. Vandaar zijn uitgebreide, over de jaren opgebouwde detailkennis van het onderwerp. Het is daarom jammer dat zijn proefschrift niet geworden is wat het had kunnen zijn. Daarvoor zijn de betogen te maximalistisch, lijken ze te haastig en slordig opgeschreven en leidt de gekozen systematiek tot te veel herhalingen. Dit nog afgezien van de vele fout gespelde namen, drukfouten, niet gecorrigeerde zinnen en per abuis niet geschrapte alinea's die naar elders verplaatst zijn. Een corrector of een redacteur lijkt deze handelseditie niet te hebben gehad. De tekst valt vrijwel een-op-een samen met het proefschrift, inclusief fouten; alleen de uit dissertaties beruchte decimale hoofdstukindeling, die hier misschien nog enig houvast had kunnen bieden, is weggelaten. Het boek wekt de indruk in grote haast te zijn uitgegeven.

De Haans boek kent ongeveer evenveel dieptepunten als hoogtepunten. Voor de volhouder zijn die laatste er zeker en je moet ook constateren dat deze studie onze kennis van de villaplattegrond en daarmee de villa in het algemeen een heel eind vooruithelpt. Behalve de

hierboven vermelde analyses van plattegrondoplossingen en -varianten en de ruime aandacht voor prijzen van verschillende categorieën villa's, vind ik de relaties die De Haan legt tussen de villaplattegrond en de negentiende-eeuwse standenmaatschappij tot de sterkere passages behoren. Regelmatig citeert hij uit het, ook in het Nederlands vertaalde, etiquetteboek *Mann von Welt* (1802) van G.J. Wenzel. Publicaties als *Leven op stand* (Ileen Montijn), *Kaatje ben je boven* (Barbara Henkes e.a.), *Beelden van een buitenplaats* (Rob van der Laarse e.a.), *Onder aristocraten* (Jaap Moes), *Een deftig bestaan* (Joop de Jong), Sibylle Meyers studie over 'bürgerliche Repräsentation' in het wilhelminische woonhuis in Duitsland en andere socioculturele studies over wooncultuur in de negentiende en vroege twintigste eeuw zijn door De Haan in zijn analyses meegenomen. Volkomen terecht en de blik verruimend. Want de negentiende eeuw was de eeuw van het scheiden. Niet alleen werden de standen uit elkaar gehaald, feitelijk alle menselijke activiteiten, leefsfieren, wetenschappen, 'rassen' en politieke opvattingen werden onderzocht en kregen hun plaats toegewezen. Datzelfde proces vond plaats in de villa, waar alle activiteiten (wonen, eten, slapen, studeren, bedienen, ontvangen, baden) een apart vertrek kregen. De belangrijkste scheidingen waren die tussen bewoners en personeel (zoals Viollet-le-Duc al opmerkte groter dan onder het ancien régime), tussen man en vrouw en tussen representatie en privédoein. Vooral dat laatste, met de cultuur van visites, diners, soirees, recepties en bals, was bij de grotere landhuizen en villa's voor permanente bewoning van cruciaal belang. De salon, die tussen 1800 en 1820 als 'visitekamer' opkwam en na 1900 geleidelijk weer verdween, vaak ook de eetzaal, de bibliotheek, de biljartkamer en soms de rookkamer (in Nederland vrij zeldzaam) behoorden tot het representatieve domein en waren volgens bepaalde sociale conventies ingericht. De representatiedwang, het souterrain met dienstvertrekken en de strakke driebeukige indeling van de plattegrond, hetzij symmetrisch, hetzij asymmetrisch: dat waren de drie meest opvallende elementen bij de verschijningsvorm en inrichting van de negentiende-eeuwse villa. Dat alles veranderde aan het eind van de eeuw onder invloed van het Engelse landhuis met zijn onregelmatige plattegrond, zijn 'hall', zijn dienstvertrekken in een uitgebouwde vleugel op de begane grond en, na M.H. Baillie Scott, de in elkaar overlopende vertrekken. Die invloed van het Engelse landhuis is onomstreden, maar werd ook steeds weer rechtgetrokken omdat hij te sterk was verbonden met de Engelse klassenmaatschappij en de specifiek Engelse sociale codes, zoals onder meer A.W. Weissman al constateerde.

Hoewel de focus op plattegrondgeschiedenis modern en vernieuwend is, vertoont het boek een gedateerde tendens tot verheerlijking van – in Berlagiaanse

terminologie – het 'echte', 'eerlijke' en 'sobere' van de landhuizen en -huisjes na 1900 versus een vermeende 'opgelegde schilderachtigheid' en de 'gekunsteldheid' van de negentiende eeuw. De Haan lijkt uit te gaan van een nogal verouderde visie op de negentiende eeuw als een eeuw die voortdurend ergens in tekortschoot, die iets niet begreep, die maar geen vrije villaplattegronden wist te ontwikkelen en die daarin pas na 1895 het licht zag. Maar toen lag de weg naar de moderne tijd helemaal open – lees Pevsner, Hitchcock, Giedion en anderen. Wat hij intussen niet ziet is dat de verwetenschappelijking van de bouwkunst vooral in Duitsland plaatsvond, met name aan de polytechnische scholen daar. De wetenschappelijke benadering van gebouwtypen als scholen, ziekenhuizen, gevangenissen, woonhuizen en villa's (hygiëne, ventilatie, circulatie, comfort, bezonning, doelmatige plattegronden et cetera) kwam voort uit de negentiende eeuw en resulteerde in het 143-delige *Handbuch der Architektur* en de 17-delige *Grundriss-Vorbilder* van Ludwig Klasen, merkwaardig genoeg niet in De Haans bibliografie te vinden. De moderne bouwkunst ontstond uiteindelijk in Duitsland en niet in Engeland. De Engelse vrije plattegrond was rond de eeuwwisseling een tijdelijke katalysator; een van de aspecten van de modernisering van het landhuis zoals die in Duitsland en andere Europese landen al langere tijd gaande was.

Wat betreft de opzet van het onderzoek, deelt De Haan de periode 1840-1916 in vier tijdvakken in: 1840-1874, 1874-1890, 1890-1902 en 1902-1916. Hierdoor ontstaan zoals gezegd veel herhalingen en worden telkens achtereenvolgens de grote landhuizen en villa's, de middelgrote en de kleinere behandeld. Binnen dat kader onderzoekt en beschrijft hij vervolgens de villa's waarvan de plattegronden zijn opgenomen in bouwkundige tijdschriften en albums, zoals Viollet-le-Duc's *Habitations modernes* – de uiterst mysterieuze, geavanceerde 'villa près Scheveningen' heeft ook hij helaas niet kunnen traceren – , J.H. Leliman's *Album. Verzameling van bouwkundige schetsen en ontwerpen* (1863-1866) en voor de periode 1895-1915 *Het moderne landhuis in Nederland* van Leliman jr. en Sluiterman (1916) en de afleveringen van *Het Huis oud en nieuw* van Eduard Cuypers. Ik begrijp de achterliggende gedachte – het uitgebreide onderwerp wordt op die manier beter hanteerbaar – maar aan een dergelijke systematiek, die zich uitsluitend op secundaire bouwkundige literatuur baseert, kleven tal van nadelen.

De Haan is er zich, zo blijkt uit een opmerking in de inleiding, terdege van bewust dat de overgrote meerderheid van villa's in het Gooi door bouwondernemers is neergezet, maar hij doet daar vervolgens bitter weinig mee. Hij neemt geen plattegronden van dergelijke villa's in zijn onderzoek op, hoewel die vrij gemakkelijk te achterhalen zijn. Hetzelfde geldt voor negentiende-eeuwse fabrikantenvilla's, zoals de chaletvilla's

van Gerrit Beltman in Twente, die tot de meest opmerkelijke uit die periode behoren. Vanwege de gevolgde methodiek heeft hij het ook niet nodig gevonden om in zijn inleidende hoofdstuk een overzicht te geven van de negentiende-eeuwse villa- en buitenplaatslandschappen, die aanzienlijk verschilden en veel grotere gebieden van de natiestaat Nederland besloegen dan in de zeventiende en achttiende eeuw. Vooral de Utrechtse Heuvelrug en de geaccidenteerde, 'romantische' omstreken van Arnhem en Nijmegen werden de nieuwe vestigingsgebieden van kooplieden-bankiers, Indischgasten en renteniers uit het westen. En daar gebeurden interessante dingen, want ver van de stijve conventies in het westen durfden Amsterdammers kennelijk meer te experimenteren. Bij het Velperplein in Arnhem verrees rond 1840 een van de allereerste en bovendien spraakmakende 'Engelse' villa's van ons land in een min of meer 'Italianate'-Palladiaanse stijl, waarschijnlijk van de hand van de Amsterdamse ar-

chitect John Thomas Hitchcock. En op de flanken van de stuwwal aan de westkant van Arnhem verrees al in 1857 in opdracht van de Amsterdammer Claude Daniel Crommelin een landhuis met rieten kap, dubbele veranda's en een plattegrond die gebaseerd was op een hoog boven de Hudson gelegen villa van de Amerikaanse architect Alexander Jackson Davis. Het was zeker een van de eerste 'amerikanismen' in de Nederlandse architectuur. Allemaal nooit in een tijdschrift verschenen, maar het zijn wel voorbeelden die laten zien dat je er niet zomaar op kunt vertrouwen dat het bladeren in bouwkundige literatuur een adequaat beeld geeft van de Nederlandse villabouw. Er blijft te veel interessants onder de radar, mede doordat De Haan vanwege zijn eerdere studies over Bloemendaal en het Gooi weinig oog heeft voor de 'provincie'. Maar Arnhem had toch echt dertig jaar eerder dan Hilversum een spoorwegverbinding met Amsterdam.

WILFRED VAN LEEUWEN

ROB GRUBBEN, TACO HERMANS (RED.)

'ZIJ WAREN VAN GROOTE EN ZWARE STEENEN'

RECENT ONDERZOEK OP HET GEBIED VAN KASTELEN
EN BUITENPLAATSEN IN NEDERLAND

Wijk bij Duurstede (Stichting Kastelenstudies Nederland) 2017, 292 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 9082 797 305, € 30,00

Op 15 december 2017 werd tijdens de studiedag *Open – gesloten. De toegankelijkheid van kastelen, steden en buitenplaatsen*, georganiseerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort, de bundel *'Zij waren van groote en zware steenen'* gepresenteerd. De bundel is uitgegeven door de Stichting Kastelenstudies Nederland (SKN), die in augustus 2016 werd opgericht als wetenschappelijk podium voor de Nederlandse castellologie. Er verschijnen voortdurend dissertaties, scripties en onderzoeksrapporten met het kasteel of de buitenplaats als onderzoeksobject. Juist dit wetenschappelijke onderzoek ontbeert mogelijkheden voor publicatie in den brede. 'Zo', aldus de redactie, 'ontstond een stuwmeer aan relevant, maar voor een groter publiek ontoegankelijk materiaal.'

De bundel bevat elf artikelen en toont dat de kasteelkunde in ons land in beweging is. Niet zo heel lang geleden lag de nadruk voornamelijk op de utilitair-militaire aspecten van het kasteel en was er weinig ruimte voor een meer interdisciplinaire benadering.

Hoewel ook artikelen zijn opgenomen van klassiek castellologische snit, laat de bundel zien dat men verder kijkt dan de eigen discipline.

Een van de bijdragen behandelt een lijst uit 1652 waarin een aantal kastelen in de omgeving van 's-Hertogenbosch op 'sterckte' wordt gekwalificeerd. De auteurs leggen overtuigend uit dat in die tijd met 'sterck' niet zozeer de reële verdedigbaarheid werd bedoeld (bijvoorbeeld zwaar muurwerk of een grachtenstelsel), maar de mogelijkheid om in deze complexen soldaten en ruiters te legeren. Deze eenheden moesten de Meierij, het aan Den Bosch onderhorige platteland, vrijwaren van plunderende huurlingen die met het verstrijken van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 werkloos waren geraakt. De belangrijkste wegen rond de Brabantse stad konden zo worden beveiligd. Het artikel biedt een zeventiende-eeuws perspectief op het fenomeen kasteel en wordt afgesloten met een beredeneerde beschrijving van alle in de lijst genoemde kastelen.

Een ander artikel combineert een archeologische

met een historisch-geografische benadering. De samenhang tussen kastelen en landschappen is binnen de Nederlandse kastelenkunde nog niet uitgebreid onderzocht. Centraal staat een aantal kasteelterreinen in het westen van Zuid-Holland, in ontginningsgebieden bij de grens tussen de territoria van de Utrechtse bisschop en de Hollandse graaf en in het noorden van ons land. De terreinen hebben een cirkelvormige aanleg gemeen en kenmerken zich door een grachtenstelsel, bestaande uit meerdere door wallen gescheiden watergangen rond een centraal gelegen middenterrein. Op geen van de in dit artikel besproken sites is tegenwoordig sprake van (significante) bebouwing, hoewel het bestaan van een stenen kasteel in een aantal gevallen door historische (Groot Poelgeest bij Koudekerk a/d Rijn) of archeologische (bijvoorbeeld Oud-Teylingen bij Warmond) gegevens is aangetoond. De meeste terreinen zijn uitsluitend als anomalieën in de latere landschappelijke inrichting zichtbaar of zichtbaar gemaakt met moderne hulpmiddelen zoals luchtfotografie en het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Het moet om 'waterburchten' zijn gegaan, aangezien ze tot nu toe uitsluitend in laaggelegen, natte gebieden zijn aangetroffen. Opmerkelijk is dat over deze complexen weinig bekend is, zeker niet over de vroegere periode. Een kasteel als Oud-Poelgeest komt pas in de veertiende eeuw in schriftelijke bronnen voor, maar de hoofdvorm van de burcht doet een aanzienlijk vroeger ontstaan vermoeden. Toponymie kan een bijdrage leveren aan de identificatie van deze terreinen. Aanduidingen zoals 'Oude Hof' (Oegstgeest), 'Hofpolder' (Warmond), 'Wiltenburg' (Oukoop) en 'Kastelenakkers' (Zuidlaren) wijzen daarop. Historische gegevens leveren meestal niet veel meer op dan hints over de voormalige status van het terrein. Wiltenburg bijvoorbeeld was na de Middeleeuwen een hoge heerlijkheid, maar of de cirkelvormige aanleg de oorsprong is van deze heerlijkheid blijft ongewis. Ook archeologische gegevens zijn schaars. Slechts op een klein aantal terreinen is gravend onderzoek gedaan, zoals bij de Kuinderburcht en Oud-Teylingen. Op de overige terreinen heeft hooguit booronderzoek of veldkartering plaatsgevonden. De auteurs vermoeden dat de terreinen rond Oegstgeest-Warmond voorlopers zijn van de latere kastelen in dit gebied.

Inderdaad ligt het huidige Huis te Warmond, dat nog middeleeuwse muurresten bevat, op een steenworp afstand van het ronde terrein in de naburige Hofpolder. Dat is ook het geval bij het huis Oud-Alkemade, eveneens in Warmond. De terreinen in het veengebied op de grens tussen Sticht en graafschap Holland zouden volgens de auteurs grensburchten kunnen zijn geweest, gebouwd door ministerialen van een bisschop of graaf. Mogelijk vormden ze tevens de kern van de veenontginningen die op instigatie van deze vorsten werden uitgevoerd. Op dit laatste zou de positie van

Wiltenburg kunnen wijzen, aan het einde van de ontginningsas van Oukoop. Het lijkt erop dat de terreinen in West-Nederland in de dertiende eeuw zijn ontstaan en relatief kort in gebruik zijn gebleven. In de veertiende eeuw waren de meeste alweer verlaten. De versterkingen in het noorden van Nederland daarentegen blijken op basis van recent onderzoek pas te zijn aangelegd in het begin van de vijftiende eeuw, ten tijde van de Utrechts-Groningse oorlog (1400-1405). Het artikel draagt bij gebrek aan gegevens een hypothetisch karakter, maar dat prikkelt de nieuwsgierigheid juist. De terreinen vormen intrigerende afwijkingen in het landschap, waarbij men zich kan verwonderen over het feit dat ze in de loop der eeuwen niet zijn opgeruimd.

Twee bijdragen zijn gewijd aan de voormalige Blauwe Toren in Gorinchem. In 1428 kwam het graafschap Holland in handen van Filips de Goede (1396-1467), hertog van Bourgondië. Deze droeg het Land van Arkel en Gorinchem over aan zijn zoon Karel de Stoute (1433-1477). Karel liet het kasteel dat de Hollandse graven daar hadden gebouwd vanaf 1461 grondig verbouwen en uitbreiden, onder meer met een imposante toren (doorsnede zo'n 34 meter!). De toren was bekleed met grijsblauw Belgisch hardsteen, waaraan de naam is ontleend. Omdat de toren in verband met de aanleg van nieuwe vestingwerken rond Gorinchem vanaf 1578 alweer werd gesloopt, is niet duidelijk hoe deze nu precies was opgebouwd en ingericht. Afbeeldingen laten een rond of veelhoekig gevaarte met een uitkragende weergang zien. Daarboven bevindt zich een krans van trapgevels en het geheel wordt bekroond met een toren met uispits. Ondanks het unieke karakter van de toren bleef onderzoek uit, vanwege schaarse gegevens en het ontbreken van referentiemateriaal. De auteurs slagen erin de opzet en inrichting te schetsen, maar het vinden van architectonische parallellen blijkt lastig. Genoemd wordt onder meer het twaalfde-eeuwse mottekasteel Windsor Castle, dat in de veertiende eeuw werd verbouwd tot koninklijke residentie. Daarbij werden binnen de cirkelvormige muur op de motte vertrekken gebouwd die uitzagen op een vierkante binnenplaats, een opzet die we ook bij de Gorcumse toren terugzien. De auteurs trekken ook een parallel tussen de weergangen die beide bouwwerken sierden en beschrijven de warme banden tussen de Engelse en Bourgondische hoven ten tijde van de bouw van de Gorcumse toren. Toch weten zij een typologische en iconologische relatie tussen de twee gebouwen niet hard te maken. De zogeheten Bourgondische toren in Wijk bij Duurstede wordt wel genoemd, maar niet in de vergelijking betrokken.

In het artikel 'Herlaar, de naam van het huis als symbool' komen drie kastelen die onder de naam Herlaar bekendstaan ter sprake. Anders dan de titel doet vermoeden, gaat dit voornamelijk in op de typologie van de kastelen van het geslacht Herlaar. Interessant is de

reconstructie van kasteel Herlaar bij Ameide, dat Roghman toont als vierkante burcht met hoektorens, een kasteeltype dat in de tweede helft van de dertiende eeuw in het graafschap Holland in zwang raakte. Dit Herlaar wordt in 1298 voor het eerst in schriftelijke bronnen genoemd als Dirk van Herlaar, nota bene een vazal van de Utrechtse bisschop, zijn huis openstelt voor de Hollandse graaf die met de bisschop in conflict is. Wellicht was het kasteel toen net gebouwd en was de keuze voor dit bouwconcept ingegeven door de politieke stellingname van Dirk. De auteur legt een relatie met kasteel Doorn, ook een vierkante burcht met hoektorens, waarvan de vermoedelijke bouwheren, domproosten van Utrecht, ook sterke banden met het Hollandse gravenhuis hadden. Waren deze kastelen als het ware de torens op het politieke schaakbord van die tijd, waarbij het specifiek Hollandse bouwconcept de kleur van de stukken vertegenwoordigde?

Deze bundel is een uitstekende eerste poging tot het

creëren van een nieuw medium voor de castellologie in Nederland en maakt nieuwsgierig naar volgende uitgaven. De publicatie heeft ook enkele tekortkomingen. Het niveau van de bijdragen varieert en twee artikelen over archeologisch en bouwhistorisch onderzoek aan de voorburchten van de kastelen bij Bokhoven en Ravenstein zijn al elders gepubliceerd. Beter was het geweest de resultaten in een breder kader te plaatsen. Een repertorium dat de verschijning van nieuwe studies over het Nederlandse kasteel bijhoudt, zou een belangrijke meerwaarde aan de reeks kunnen leveren. Ook zou de relatie met buitenlands kastelenonderzoek versterkt mogen worden. Nederlandse kastelen staan immers niet op zichzelf. Die Blauwe Toren van Gorcum bijvoorbeeld: Karel de Stoute was een vorst met een internationaal referentiekader. Wat waren hiervan de implicaties en welke voorbeelden had hij voor ogen?

JOS STÖVER

LODE DE CLERCQ & STEVEN VAN DEN BORNE

MERCANTILE MARINE ENGINEERING AND GRAVING DOCKS COMPANY

Antwerpen (Antwerp Dry Docks NV) 2018, 208 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789090310923, € 53,00

Een haven is de plek voor schepen, maar ook voor het onderhoud van die schepen. Voor dat laatste bestaan er herstellingsbedrijven. Als de opgelapte schepen na korte tijd zijn vertrokken, wachten ze op nieuwe klanten. Herstellingsbedrijven bevinden zich op het grensgebied van de waterbouw en de bouwhistorie, met een sterke inbreng vanuit de scheepsbouwkunde. Onderzoek naar de materiële resten van dergelijke bedrijven is niet eenvoudig vanwege het gespecialiseerde karakter van de bedrijfstak én vanwege de dynamiek daarvan. Toch is dit wat Lode De Clercq en Steven Van den Borne zich tot doel stelden, een bouwhistorisch onderzoek naar een herstellingsbedrijf: de Mercantile Marine Engineering and Graving Docks Company.

Het resultaat is een kloek boek dat in zekere zin dubbelt als bedrijfsboek. Vanwege het internationale karakter van het bedrijf – en van de Antwerpse haven – wordt het Nederlandstalige deel gevolgd door de volledige Engelse vertaling, echter zonder de afbeeldingen van het eerste deel. Juist die vele afbeeldingen

in de vorm van tekeningen, historische en actuele afbeeldingen die tezamen de ontwikkeling van het bedrijf weergeven, maken het een aantrekkelijke publicatie, vol beelden van droogdokken en bedrijfshallen. De publicatie begint met de geschiedenis van de Antwerpse haven en de belangrijkste scheepsbouw- en herstellingsbedrijven. Vervolgens is er aandacht voor het wezen en het functioneren van droogdokken. Centraal daarbij staan het Kattendijksdok en de aangrenzende stadsdroogdokken. Deze werden vanaf 1860 gebouwd en bevinden zich in een gebied dat nu gedomineerd wordt door het Museum aan de Stroom (MAS) aan de zuidzijde en de enorme opbouw van het havengebouw van Zaha Hadid aan de noordzijde. Dat gebied, inmiddels het Eilandje geheten, omvat naast het Red Star Line Museum ook de genoemde stadsdroogdokken die in de nabije toekomst zelf de basis gaan vormen van een Maritiem Museum. De Antwerpse haven ontwikkelde zich vanaf 1860 naar het noorden, waar in de Weipolder van het verdwenen dorp Ooster-

weel een nieuwe havenarm werd gegraven, die later het Hansadok zou gaan heten. Daar vestigde zich in 1928 de nieuwe werf van Mercantile, waar de rest van het boek zich op richt.

Allereerst wordt deze Mercantile in meer algemene zin behandeld en daarna – in de twee belangrijkste hoofdstukken – specifiek in de vorm van een bouwhistorisch overzicht, met eerst een exposé over de dokken, en daarna een over de dienstgebouwen en werkhallen. Voor een goed begrip van de ontwikkeling staat op p. 56 een 'siteplan', dat tevens dient als bouwhistorische fasering. Helaas is dit de enige analytische tekening in het boek en ze geeft niet meer geheel de actuele situatie weer. De dynamiek van het bedrijf inclusief de herstructurering van de locatie die tijdens en direct na het onderzoek plaatsvond, maakt dat er inmiddels alweer het nodige is veranderd. Dat feit op zich maakt dit boek exemplarisch voor onderzoek naar industrieel erfgoed. Vaak vindt dit pas plaats nadat de oorspronkelijke functie is verdwenen en de objecten in afwachting zijn van sloop of op zijn best herbestemming (zoals bij de voorgenomen omvorming van stadsdokken tot museum). Maar als de oorspronkelijke functie blijft, zorgen hedendaagse bedrijfsmatige en functionele eisen ervoor dat de bouwkundige resten uit het verleden als het ware door nieuwe ontwikkelingen opgeslokt worden. Maar in dat proces is de ruimte voor behoud in situ beperkt en rest vaak slechts documentatie. Van deze laatste taak hebben de onderzoekers zich hier gekwetend, maar uiteindelijk is het de lezer niet altijd even duidelijk wat de herstructurering uiteindelijk wel en wat niet heeft overleefd.

Een bouwhistorisch onderzoek naar een dergelijk complex is op zich ongebruikelijk in een veld waar tot voor kort de studies van kerken, kastelen en grote woonhuizen domineerden. Industrieel erfgoed werd vooral slechts geïnventariseerd kort voordat de sloopkogel op het terrein arriveerde. Niets stemt zo weemoedig als het boek van Patrick Viaene over *Industriële archeologie in België* uit 1990, dat inmiddels vooral leest als een catalogus van wat is verdwenen. Anderzijds geeft het voorgenomen behoud van het oudste silogebouw van de SAMGA uit 1895, gelegen nabij de stadsdokken, maar daarvan straks gescheiden door de nieuwe Oosterweelverbinding, reden tot optimisme.

In dit verband siert het een bedrijf als het zich bewust is van zijn geschiedenis, deze laat onderzoeken en zo mogelijk ook materiële resten bewaart. Dat geldt vooral voor de betonnen droogdokken met bijbehorende kanalen, pompkamers en pompen. In mindere mate is het van toepassing op de montagehallen, ketelmakerijen, werkplaatsen en andere stalen constructies met veelal vakwerkspanten waarvan, zoals gezegd, niet geheel duidelijk blijkt wat de herstructurering heeft overleefd.

Historisch is het onderwerp ook interessant, omdat

je er eigenlijk niet bij stilstaat dat schepen op scheepswerven worden gebouwd en na de tewaterlating periodiek in dokken worden onderhouden. Een droogdok is een bijzonder soort insteekhaven waarvan de invaart kan worden afgesloten, waarna het dok zelf wordt drooggepompt. Vervolgens kan worden gewerkt aan dat deel van het (afgeschoorde) schip, dat zich normaal gesproken onder de waterlijn bevindt. Een vereiste voor een vast droogdok is wel dat het waterpeil buiten het droogdok gelijk blijft. De Schelde is een getijdenrivier, maar de Antwerpse haven bestaat uit dokken toegankelijk via een stelsel van sluisen. Dat gold zowel voor de oude dokken (Bonaparte- en Willemsdok) uit 1803-1812 als voor het genoemde Kattendijksdok.

Ook in Nederland werden deze vaste dokken gezien als de oplossing voor de schepen van de marine. Zo ontwierp Jan Blanken begin negentiende eeuw in de, door een sluis afgesloten, marinehaven van Hellevoetsluis een nu nog bestaand droogdok met schipdeur. In 1822 deed hij iets soortgelijks in de nieuwe Rijkswerf in Den Helder. Ook in de Antwerpse haven bleef men bij gratie van het vaste waterpeil in het Hansadok gebruik maken van vaste droogdokken, zoals die van Mercantile.

Heel anders is dit in de haven van Rotterdam, waar de Nieuwe Waterweg in open verbinding staat met de Noordzee en er geen havens in de vorm van dokken zijn. Door de getijdenwerking werd daar voor het scheepsonderhoud gebruik gemaakt van drijvende dokken. Zo liet de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij in 1902 een Dokhaven graven. Deze haven diende als toegang tot hun werf, maar vooral om plaats te bieden aan meerdere drijvende dokken. Drijvende dokken hebben geen last van getijdenwerking en bestaan uit een drijvend ponton met dokvloer en zijkasten. Als het ponton gevuld is en het dok gezakt, kan het schip er in varen waarna vervolgens het dok (en een deel van het ponton) leeg wordt gepompt. In Amsterdam was door de ingebruikname van de Oranjesluisen in 1872 de getijdenwerking van het IJ verdwenen en dat bleef zo na de opening van het Noordzeekanaal in 1876. Daarom werd bij de stichting van de Nederlandse Dok Maatschappij op de noordoever van het IJ in 1920 wel gebruik gemaakt van betonnen droogdokken zoals inmiddels bekend van Mercantile.

In het boek over de Mercantile wordt op bouwhistorische wijze gekeken naar een nog vrij onbekende bedrijfstak. Het resultaat is een nuttig en goed vormgegeven boek om in te lezen en in te bladeren en het nodige te leren over de 'historiek' van zowel de Antwerpse haven als het bedrijf. Maar zoals vaak smaakt ook hier een goede 'appetizer' naar meer: naar iets meer analyse en naar een wat bredere context. Dat laatste valt evenwel buiten het bestek van wat de auteurs zich ten doel hadden gesteld.

RONALD STENVERT

architectenbureau
Vroom

30 ct.

OPBOUW

de

14-DAAGSCH TIJDSCHRIFT VAN DE VER.
 ARCHITECTENKERN „DE 8” AMSTERDAM
 EN „OPBOUW” ROTTERDAM, OPGENOMEN
 IN „BOUW EN TECHNIEK” 3E JAARGANG

SECRETARIAAT VEREENIGING ARCHITECTEN-
 ERSGRACHT 574, AMSTERDAM C., TEL. 36605.
 ELDERSCHEKADE 86, A'DAM C., TEL. 48568.
 JS F 6,- PER JAAR, LOSSE NUMMERS F. 0,30.
 0,40 PER REGEL, BIJ CONTRACT SPEC. TARIEF

17 JAN.
No. 1 1932